ISBN 978-601-7908-33-1

КҰЛЖАБАСЫ СІЛЕМІНІҢ ЖАРТАС ӨНЕРІ
НАСКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО ХРЕБТА КУЛЖАБАСЫ
THE ROCK ART OF KULZHABASY RANGE

А. СӘДУАҚАСҰЛЫ,
Б.А. ЖЕЛЕЗНЯКОВ, Л. ХЕРМАНН

А. СӘДУАҚАСҰЛЫ, Б.А. ЖЕЛЕЗНЯКОВ, Л. ХЕРМАНН

ҚҰЛЖАБАСЫ СІЛЕМІНІҢ ЖАРТАС ӨНЕРІ

НАСКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО ХРЕБТА КУЛЖАБАСЫ

THE ROCK ART OF KULZHABASY RANGE

А. СӘДУАҚАСҰЛЫ, Б.А. ЖЕЛЕЗНЯКОВ, Л. ХЕРМАНН

ҚҰЛЖАБАСЫ СІЛЕМІНІҢ ЖАРТАС ӨНЕРІ

НАСКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО ХРЕБТА КУЛЖАБАСЫ

THE ROCK ART OF KULZHABASY RANGE

ТУҒАН ЖЕР

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

«Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді

Выпущено по программе «Повышение конкурентоспособности сферы культуры и искусства,сохранение, изучение и популяризация казахстанского культурного наследия и повышение эффективности реализации архивного дела», подпрограмме «Приобретение, издание и распространение социально-важных видов литературы Министерства культуры и спорта Республики Казахстан».

ҚҰЛЖАБАСЫ СІЛЕМІНІҢ ЖАРТАС ӨНЕРІ
А.Сәдуақасұлы, Б.Железняков, Л.Херманн.
Фотоальбом/Қорық-музей «Таңбалы».
- Алматы: «Жамбыл» басп. 2017. - 240 б.
Қазақ, орыс, ағылшын тілінде.

ISBN 978-601-7908-33-1

Басылым археологтар, тарихшылар, өнертанушылар, мұражай қызметкерлеріне, сонымен бірге тарих, көркемсурет пен рухани мәдениеттің шығу тегіне қызығушылық танытатын, мәдениет және білім жүйесі, ескерткіштерді қорғау қызметкерлері, мәдени мұраны сақтау саласындағы сарапшылар, оқушылар мен студенттерге арналған.

Қазақстан Республикасы Президентінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында көрсетілген міндеттерге орай «Қазақстан сакральды географиясы» Жобасын жүзеге асыруға байланысты Қазақстанның жартас өнері кереметтерінің бірі осы фотоальбомда қалың көпшілікке таныстырылады. Мұнда жауһарлар 4 мың жыл бойы қалыптасты; енді көпшілік ортаға жақсы таныс суреттер туралы мамандар ұзақ уақыт бойы пікірталастар жүргізетін болады.

УДК 902/904
ББК 63.4
Қ 74

ISBN 978-601-7908-33-1

НАСКАЛЬНОЕ ИССКУСТВО КУЛЖАБАСЫ
А.Садуакасов, Б.А.Железняков, Л.Херманн.
Фотоальбом. Заповедник-музей «Таңбалы».
- Алматы: Изд. «Жамбыл». 2017. - 240 с.
На казахском, русском и английском языках.

ISBN 978-601-7908-33-1

Издание предназначено для археологов, историков, искусствоведов, музейных работников, а также учащихся, студентов, всех людей интересующихся историей и истоками изобразительной и духовной культуры, работников системы образования и культуры, а также системы охраны памятников, экспертов в области сохранения культурного наследия.

Фотоальбом, издаваемый в год выдвижения Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаева Программы: «Рухани жаңғыру»/«Модернизация общественного сознания», реализации Проекта «Сакральная география Казахстана» призван презентовать общественному вниманию одно из главных чудес наскального искусства Казахстана. Шедевры создавались здесь в течение 4 тысячелетий; понятные широкому кругу изображения чередуются с теми, о которых часами могут спорить специалисты.

УДК 902/904
ББК 63.4
Қ 74

ISBN 978-601-7908-33-1

THE ROCK ART OF KULZHABASY RANGE
A.Saduakasuly, B.Zheleznyakov, L. Hermann.
Photo album. /Reserve-Museum «Tanbaly».
- Almaty: «Zhambyl» 2017. - 240 p.
In Kazakh, Russian and English languages.

ISBN 978-601-7908-33-1

Edition of this photo album is intended for archeologists, historians, art critics, museum workers and also pupils, students, all people of the interested by history and sources of graphic and spiritual culture, workers of an education system and culture and also the system of protection of sites, experts in the field of preservation of cultural heritage.

This photo album published in a year of promotion by the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev the program: «Rowhani zhangyru» / «Modernization of public consciousness», implementation of the “Sacral Geography of Kazakhstan” Project, designed to present to public attention one of the main miracles of the Rock Art of Kazakhstan. Masterpieces were created here within 4 Millennia; images clear to a wide range and alternate many of it presents what for many hours experts can argue.

UDK 902/904
BBK 63.4
K 74

© А.Сәдуақасұлы, Б.Железняков, Л.Херманн. 2017
© «Таңбалы», 2017

Сақ дәуірінің сауыт сайманы бар екі жауынгер: қалқан, дұлыға, қылыш, соғатын құрал. Құлжабасы, 5 шатқал
Два воина с вооружением сакской эпохи: шлем, кинжал, чекан, щит. 5 ущелье Кулжабасы
Two worriers with arms of the Sakae Time: helmet, dagger, axe, shield. The 5-th Gorge of Kulzhabasy

Құлжабасының мәдени ландшафтары
Культурные ландшафты Кулжабасы
Cultural landscapes of Kulzhabasy Range

КІРІСПЕ

Петроглифтер – бейнелеу, тасты ою, тасты қию, бір тегіс жартастарға сызу, қойтастардағы сызбалар және сызбалардың жекелеген бөліктері болып табылады. Тастың беріктігінің арқасында бізге жеткен жартас өнері көне дүниенің ерекше құбылысы, уақыт тезіне шыдап және сол дәуірдің алғашқы суретшілерінің қолынан шыққан, ерте кездегі адамдардың ішкі жан дүниесі қажеттілігін өтеген көркем образдар мен сюжеттер бүгінгі күнге жетіп отыр. Бұл көркем бейнелердің беретін мағынасын біз әлі толық түсіне алмасақ та Құлжабасы петроглифтерінің тасқа басылған әлемдік ескерткіштерден ерекшілігін көріп отырмыз.

Бұл фотоальбом басылымы әлемге танымал Тамғалы-Таңбалы ескерткішінің менеджері - «Таңбалы» қорық мұражайы арқылы жүзеге асырылып отыр.

Құлжабасы – Таңбалыдан 50 шақырым жерде орналасқан, атаулы, көптен бері өзіндік зерттеу тарихы бар жартас өнерінің ескерткіші. Таңбалыны өткен ғасырдың 50 жылдары А.Г.Максимов, Құлжабасыны П.И. Мариковтар тауып, бұл ескерткіштердің ғылыми-зерттеу мен ғылыми айналымға түсу жолдары әр түрлі болды. Жартас өнерін зерттеушілер Таңбалы туралы алғашқы жарияланымнан кейін не бары 18 жылдан соң таңбалытану жұмыстары басталса, Құлжабасыны аттай 50 жыл ғылыми орта елеусіз қалдырды.

Бұл арадағы ықтимал түсінік Тамғалы ғылыми ортаға жедел және толыққанды танылса, Құлжабасы 2000 жылы танымал зерттеушілер Р. Сала мен Ж.М. Деомдар қайта қолға алғанға дейін негізгі сюжеттер құпиясын қырық жылдан астам уақыт қойнауында жасырып жатты. Соған қарамастан соңғы он бес жылда қолға алынған Құлжабасыға петроглифтеріне Таңбалыдан да терең зеттеулер жүргізілді. Көптеген ғылыми-зерттеу нәтижелері жарияланып, аралық қорытындылар шығарылып, сонымен қатар бұл істе петроглиф бейнелерін талдаудың қолжетімді әдістері пайдаланылып, әсіресе көріністер нақты деректеліп жатты.

Бұл жарияланым Құлжабасыдағы әлі ашылмаған бірнеше ондаған тіпті жүздеген жартас бейнелеріне назар аударып, айналымға енгізу мақсатын ұстанып отыр. Кешенге 2011 жылдан бері зерттеу жұмыстарын жүргізіп келе жатқан авторлар мәтінінде бұл петроглифтер мен бүкіл кешеннің бүгінгі жағдайының бірнеше қырына ден қойылған. Бұған қоса Солтүстік Тянь-Шань, Жетіжол және Кіндіктаста Шу-Іле тауларының батысында орналасқан Қопа өзенінің бойындағы жартас өнері ескерткіштерін зерттеушілердің басым бөлігі осы Құлжабасының маңызды орын алатындығын ескертеді.

Ең алдымен дәл осы бейнелер бұл өңірдегі ескерткіштер шоғырының қола дәуірлік «орталығы» болып табылады. «Құлжабасы» стилі деген атау алған ескерткіштің аты шыққан «Таңбалыдан» бұрын пайда болуы кездейсоқ емес. Бұл бейнелердің саны жағынан Құлжабасы Таңбалыдан және Аққайнардан еселеп артық болуында ғана емес, көне дүние суреттерінің орасан зор жиынтығында болып отыр.

Таңбалыдағы жартас бейнелері - ғалымдарға стилистикалық жағынан жарқын көрініс ретінде танылған, өзінің ішкі мағынасы жағынан Құлжабасыдағы көркемдік ізденістердің жетістіктер қисынын дамытушы және тек жергілікті тайпалар ғана емес, бүкіл орта қола дәуірдің түптегі мен негізі аясында дамыған, қалыптасқан қағидалардың жалғасы.

Шамасы, осы кезде Жетісуды жайлаған тайпалар мәдениеті Орталық Қазақстандағы атасулықтар мәдениетіне неғұрлым жақын әрі туыс болып келеді. Сондай-ақ, ең алдымен петроглифтер бойынша сол кездің өзінде түп негізін үндіеуропалық кезеңге дейінгі оңтүстік Орта Азия және солтүстіктегі Каспи мен Енисейге дейінгі алапат аймақты алып жатқан андронов мәдениетімен тығыз қарым-қатынаста болып және қалалық, малшылық-жер өңдеушілік мәдениетті қалыптастырған Бактрия мен Маргиана мәдениетінің де елеулі әсері болғанын айқын түрде айта аламыз. Бұл байланыс осынау мінәжаттық бейнелемелердің өзіне тән өзгешелік сыйпаты Қаратау жартас өнерінде, оның ішінде ішінара Сауысқандыда да жалғасын тауып отыр.

Жетісу үшін жартас бейнелеу өнері Құлжабасыда неғұрлым айқын көрініс тапқан. Шамамен алғанда мұны б.д.б.III және II мың жылдықтар аясына апаруға болады. Мұндай суреттер Құлжабасы мен Қостөбенің бірнеше шатқалынан анықталды. Бұған қоса Құлжабасы жартас өнері

Белгісіз аумақтағы адорантты бейнелер. Қола дәуірі
Адоранты с предметом посредине в некой сфере. Эпоха бронзы
Adorants (worshipers) with a subject in the middle inside a certain sphere. The Bronze Age

археологтар мен өнертанушылар үшін ғылыми маңызы өте зор. Оның ғылыми потенциялы түгел ашылған жағдайда туристік нысан ретінде маңызды болатыны белгілі.

Құлжабасы – Қостөбе археологиялық кешеніне қысқаша сипаттама

Археологиялық кешеннің басым аумағы Құлжабасы үстірті ландшафында тігінен 150-180 шақырым, Алматының батыс, батыс солтүстігінде 220-250 шақырым жол бойында, Бішкектің солтүстігіне таман 80 шақырым жерде орналасқан. Құлжабасы кешенінің зерттелген аумағы Қостөбемен бірге алғанда ұзындығы 29 шақырымды қамтиды да «Гвардейский» полигонына қарасты 16 шақырым жер мүлде зерттелмей қалған.

Құлжабасы ландшафтының, салыстырмалы түрде алып қарағанда, Шу-Іле тауларының оңтүстік бөлігіндегі тік жарқабақтағы ені 2,5 -3,5 шақырым. Бұл көлемі жағынан ең ірі аумақтың бірі болып табылатын петроглифтік-археологиялық кешеннің әр түрлі кезеңдегі орасан ауқымдағы түрлі қоныс-паналары, қабырлары және ғибадат орындары мен ойматастары кезінде түрлі мақсаттарға негізделген.

Құлжабасы – Қостөбенің зерттелген бөлігінде Р. Сала мен М. Деомдардың пікірінше 14851 сурет тіркелген, 2461 жазықтықта бейнелер түгел саналып шыққан емес, ондаған тіпті жүздеген бейнелер белгілі бір жарық түскенде ғана көзге әзер шалынады. Отыз шатқалда шашылып жатқан бұл сансыз петроглифтер зерттеуге, құжаттауға, ұсынымға, сайып келгенде қорғауға, халық мұрасы ретінде бақылауға алынуға мұқтаж күйде. Кешенді құрап отырған ауқымның бірі Жамбыл облысына, екнші бір жағы Аққайнар – Алматы облысына қарасты болып, Ортасын «Отар» полигоны бөліп жатыр. Таңбалының орталық бөлігіндегі үлкен арнада 6 топқа іріктеліп анықталған 3 мың петроглиф 516 жазықтықта ойылған. Сонымен қатар, V-VI топтарда, орталық арнаға сұғына біткен қосымша сайларында тағы 2000 мыңға жуық бейне бер. Көршілес жатқан ықшам Қарақырда С.А.Потаповтың пікірінше 900 жүге жуық, тегістікте тағы 6000 мың петроглиф орын тепкен. Аққайнардың 70 шақырымында Л. Херманның айтуынша 6100 пе-

Тау ешкілер. Құлжабасы, 12 шатқал. Ерте темір дәуірі.
Козлы горные. 12 ущелье Кулжабасы.
Ранний железный век.
Mountain Goats the 12-th Gorge of Kulzhabasy.
The Early Iron Age

Қостөбе-Құлжабасы сілемі шатқалдарының нөмірленген карта-нұсқасы (Итальяндық және бельгиялық Р. Сала және Ж. М. Деом зерттеулері бойынша)

Карта-схема с нумерацией ущелий хребта Костобе-Кулжабасы (по Р. Сала и Ж.-М. Деом)

Map of the Gorges Kostobe-Kulzabasy (according to R. Sala and J.-M. Deom)

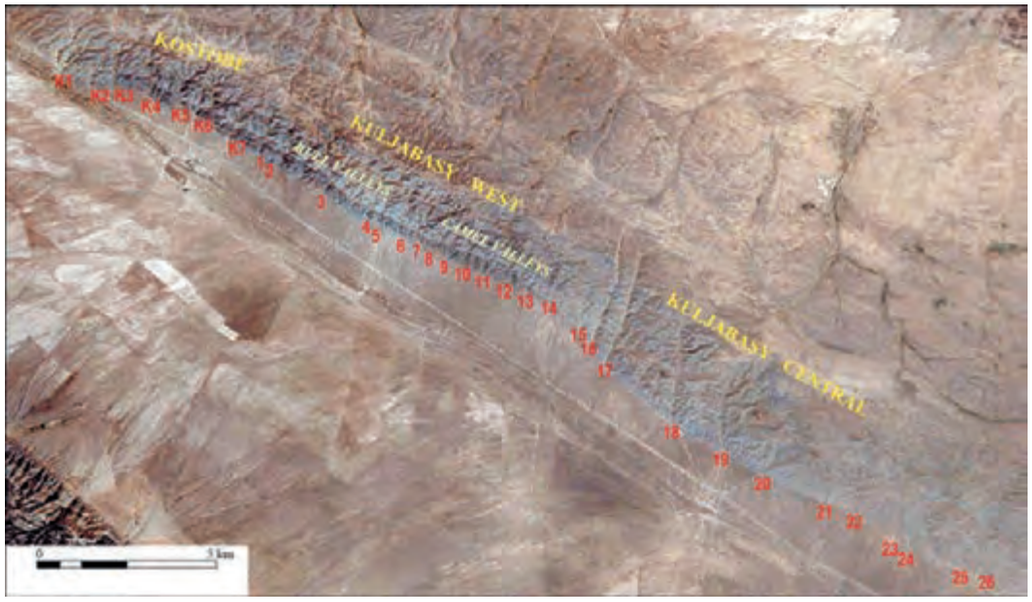

троглиф ойылған. Құлжабасы кешені бойынша оны бүкіләлемдік табиғи мұра санатына енгізу жұмыстарына дайындық қолға алынуда. Құлжабасы мұрасы оның табиғатында, ландшафтыда, адамзат қауымдастығының даму тарихының түрлі кезеңдерін қамтитын археологиялық нысан ретінде бірегей болып табылады. Ерте дәуір мен ортағасырдағы Құлжабасы тұрғындарының ұстанымы тұрғысынан қарағанда жартас өнері – оның болмысындағы құрамбөліктер өзара байланыса отырып, кешеннің біртұтастығын барынша мойындауға міндеттейді.

Зерттеу тарихының тезистері

Құлжабасыны тек қана петроглифтердің аумағы жағынан ғана емес ескерткіштердің саны, бейнелердің толыққанды жауһар үлгісі ретінде де Таңбалымен еріксіз жиі салыстыртады, сонымен қатар екеуін де 60 жылға созылған ескерткіштердің тамаша үлгілерін зерттеу тарихы да байланыстырып отыр. Рас, П.И. Мариковский Құлжабасы жартас өнерін тұңғыш ашқалы және оның 1950-60 жылдардағы жарияланымдары сол кезде белгілі бір деңгейде қоғамда тиісті әсер бере алмады – ескеркіштерге қызығушылық тумады.

Тамғалыда да 1957-1975 жылдар аралығында зерттеу жұмыстары қарқынды жүргізіле бастаған шақта осыған ұқсас жағдайлар болды. Дегенмен, Тамғалыда аса құнды петроглифтер жарияланып, оны А.Н. Марияшев, А.Г. Медоев, және Б.Ж. Әубәкіровтер жалғастырды.

Құлжабасы жағдайында Р.Сала мен Ж.М. Деомдардың оны 2000 жылы қайта ашуына тура келіп, жартас өнері ескерткіштерінің жалпы орналасу заңдылықтарына зерттеу жүргізді. 2016 жылғы «Құлжабасы археологиялық кешенін кеңістік талдау» атты жарияланымда көптеген жұмыстардың ішінде зерттеушілер А.Е. Рогожинскийдің Құлжабасы зерттеулерінің қорытындысын шығарған «Құлжабасы кешені: алғашқы он жылдық зерттеу қорытындысы (2001-2011ж.)» еңбегіне айырықша назар аударды. Сондай-ақ, Марьяшев пен Б.А. Железняковтың «Құлжабасының көнелігі» 2013 жылғы басылымында айырықша назар аударуды талап еткен монографиясы негізінде петроглифтердің ерте қабатына қойылған деректемелері назарға ілікті.

Б. Железняков пен Л. Херман кешенді 2011 жылдан бастап зерттеген, нақтырақ айтқанда, бұл ескерткіштерді кешенді зерттеудің «екінші» онжылдығының ғалымдары еді. Р. Сала мен Ж.М. Деом екеуі жартас өнерінің әлемде кең қанат жайған күнделікті ілімі негізінде, жартас өнерінің алып жатқан аумағының басты принциптерін тұжырымдады: жартастың материалы, тегіс үстірттегі зеңжарлардың жартас болып түзілуі, су көздерінің есебі мен адамның өмір сүруіне қолайлы жағдайлар, сол кездегі қоғам жетістіктері жартастар өнері өндірісінің дамуына

қолайлы жағдай туғызған. Осы екі зерттеушінің осынау орасан зор ауқымды алып жатқан кешенді тануда бірден бір маңызды аспекті болып саналатын сансыз шатқалдарды бір жүйеге келтірген картасын ұсынып отырмыз. Алайда, бұқа образы мен түйелердің аңғарларға бөлінуі (схемада) шартты түрде берілген, сірә, ойылған жартас бейнелерінің негізгі саны көрсету мақсаты ұстанған болулары керек.

Осы фотоальбомға түрлі жануарлар бейнесі таралған ескеркіштерге статистикалық талдама берілген авторлардың бірінің мақаласы ұсынылды. Зерттеушілер тарапынан мақұлданғандай Еуразия, сонымен қатар Орталық Азия және Қазақстандағы жартас өнері ескерткіштерінің басым бөлігі қола дәуірге жатады.

Құлжабасы бірнеше рет З. Самашевтің зерттеу жинақтары мен ғылыми танымдық зерттеу обьектісіне айналып отырды. «Қазақстан жартас өнерінде» (2011 ж.) зерттеушілер Қазақстан жартас өнеріндегі мейлінше құнды 13 ескерткішті бөліп қарады. Онда Орта Азия жартас өнерінің ауқымды аймақтарының Қазақстандық бөлігі сыйпатталған, оның ішінде Құлжабасы да бар. Ескерткіш туралы 2004 жылы жарық көрген алғашқы монографиядағы екі автордың бірі ретінде академик К. М. Байпақовта зерттеуге елеулі үлес қосты.

Зерттеу шаралары мен тұжырымдамалар нәтижесінде 2000 жылдардың екінші жартысында ескерткіш алдын ала «Орта Азияның жартас өнері» ЮНЕСКО-ның сериялық номинациясына енгізуге кандидат ретінде ұсынылды. Шара бес ел тарапынан қолға алынып, «Таңбалы» әлемдік мұра номинациясының болуға тиіс жалғасы ретінде жақын уақыттарда шешімін таппақ. Осылайша, соңғы он бес жылда Құлжабасы қазақстандық жартас өнеріндегі жариялынымға ең бай ескерткіш болып, жарық көрген монографиялар мен мақалалар саны жағынан тіпті «Таңбалыдан» да асып түсті де (бұл жерде ескерткіш сапасы туралы әңгіме болып тұрған жоқ) тек жарыққа шыққан фотоальбомдар саны жағынын ғана кемшіл түсіп отыр.

Шындығында, Құлжабасыны құжаттау мен оның ғылыми мәні өткен ғасырдың 80 жылдары ашылған Ешкіөлмеспен, 70 жылдарда ашылған Арпаөзенмен салыстырғанда біршама алға жылжыды. Атап айтқанда, соңғы кездері, бейнелер талдамасы мен сюжеттану тәсілдері жүйеленіп, деректеме мәселелері, ең бастысы зерттеушілердің мәдени ландшафпен жұмыс істеуінің арқасында бұл бағытта қарқынды қадам басуға мүмкін болып отыр.

Сонымен қатар, Құлжабасы петроглифтері бірнеше ондаған жылдарда жарияланған жұмыстарда «Құлжабасының көне дүниесі, көптеген суреттер мен шағын монография: L. Hermann, B. Zheleznyakov The Petroglyphs of Kulzhabasy in Kazakhstan. Paris, 2012, басылымында 60 фото -петроглиф жарияланды.

Алайда, шын мәнінде шедеврге жатқызуға болатын көптеген петроглифтер әлі жарияланбай отыр. Зерттеушілердің басым көпшілігі көрсеткендей Құлжабасы шатқалдарындағы ландшафтар мен петроглифтер және сюжеттердің басым бөлігінде өзара мызғымас байланыстар бар.

Бұл фотоальбом Құлжабасы жартастарындағы бірегей ескерткіш бейнелерінің аса ірі қайнар көзі болып табылмақ. Сондай-ақ, фотоальбомда тым шағын, танымдық, соңғы 16 жылда ескерткіштің екінші қайтара ашылғалы бергі зерттеу нәтижелері тиянақталған қысқаша мәтіндер пайдаланылды.

Айырықша қызығушылық тудырып қалуы мүмкін ерекшеліктер: Құлжабасыда ұзындығы 1,5 метр болып табылатын айтарлықтай көлемдегі біраз петроглифтер бар. Ең бастысы бұл бейнелер тегіс тас бетіне терең ойылған сұлбалар. Жануарлар сұлбасы сызық түрінде толтырылып, ірі кестеленген. Р. Сала мен Ж.М. Деом оларды темір пайда болғанға дейінгі белгісіз уақытқа шартты түрде «атам заманғы дәуірге» жатқызады... Ал, көршілес Аққайнарда бұдан да үлкен 4 метр биіктіктегі бейнелер бар.

Бұл Қазақстандағы осы тектес ең ірі бейнелердің бірі, бәлкім бүкіл Орталық Азияда да болып қалуы ықтимал. Бұдан өзге Құлжабасыда алып қой тастар пайдаланылған бұдыр тас қалаулар бар. Таудың төменгі негіз қабаты мен ұшар басын жалғастыратын тас дуалдардың тек біреуінің ұзындығы 300 метр. Бұл не үшін және қай заманда салынған?

Құлжабасының мәдени мінажаттық ландшафтары – өз алдына бөлек сюжет. Көптеген шатқалдардың аттары (топонимдер) бүгінге күнге дейін сақталған: Ал, Қарбызсай, Жақсылықсай секілділердің бастапқы атаулары мен топонимдерін қалыптастыру жұмыстарын бастау

Қола дәуірі. Адорантты бейнелер. Жоғарыда – аяқталмаған сурет, төменде – құрбандық
Адоранты, эпоха бронзы. Сверху – неоконченный контур, снизу, возможно – жертва
Adorants, the Bronze Age. An unfinished contour - top, possible – the sacrificial animal

керек. Бұл тек Құлжабасы ғана емес басқа да жерлерге қатысты.

Құлжабасы – бірегей ескерткіш, мұнда ондаған мың бейнелерде көне түркі, араб әрпіндегі қазақ мәтіндері, мыңдаған жыл сақталып, үнемі жаңғырып отырған бұлақтар бойына орналасқан толық мәніндегі қасиетті шоқ тоғайлар, қабырлар, қоныстар, суды пайдалану жүйесі және жер өңдеу өзінің бірегейлігімен ерекшеленеді.

Осы өлшемдер арқылы дүниежүзінде көптеген, орасан зор ауқымда мәдени-тарихи ескерткіштер әлемдік мұра ретінде номинацияланған. Бір кезде тіршілік қайнаған (тым болмағанда белгілі бір тарихи кезеңдерде) кейбір шатқалдардың келбеті де ғажайып. Бір айта кететін нәрсе орасан ауқымдағы қоныстар мен қабырлар айналасында бір де бір петроглиф жоқ.

Мұның бәрі өзгеше бір мінажаттықпен рәсімделіп, мәдени ландшафты алыптастар және үлкен қойтастармен қоршалған, сірә тылсым бір мінажаттық құпия күшпен тұрғызылған секілді.

Құлжабасы феномені тарихи ғылым мен археология мәселесі генезисіне қарасақ, онда былай деп түйіндеуге болады. Цифрлық технологияның дамуымен орталық ауқымы 3-4 шаршы шақырым болатын тек қана Таңбалыдай кешендер емес, 50-100 шаршы шақырым ауқымдағы жерді алып жатқан Құлжабасыны да толыққанды зерттеуге сөзсіз мүмкін болады.

Көне түркілердің эпиграфиялық ескерткіштері, тасқа басылған жекеменшіктік таңбалар да бірегей. Сондай-ақ, XX ғасырдың 20 жылдарына дейін қолданыста болған араб әрпіндегі жазбалар және қазақтардың соңғы 3-4 ғасырда жақсы сақталған бата оқып, жерлеу ескерткіштері болған жерлер қарап, олардың әулетін жалғастырушы бүгінгі ұрпақтың атамекені екенін аңғарамыз. Шатқалдың басына таяу орналасқан қоныстардың барлық жерлерінде Ботпай, Сыйқым ру таңбалары соғылған. Қазақстанның республикалық деңгейдегі тарихи-мәдени ескерткіштерінің тізіміне Құлжабасы әлі енген жоқ. Жамбыл облысы атына барлық ескерткіштер 1982 жылы ресми мәртебе алды. Таяу арада облыстың шектеулі мінәжат орындары қатарына кіргізілетін болады.

ВВЕДЕНИЕ

Петроглифы – изображения, выбитые, вырезанные, прочерченные на скальных поверхностях, отдельных их фрагментах и валунах. Благодаря прочности камня наскальное искусство, этот яркий феномен древнего мира, который преодолев время и стихии сохранило образы и сюжеты, созданные первыми художниками, заполнявшими, очевидно их внутренний мир. Мы еще не совсем понимаем значение этих образов, но хорошо видим, как и чем петроглифы Кулжабасы отличаются от изображений, выбитых на других памятниках по всему миру.

Настоящее издание фотоальбома осуществляется заповедником-музеем «Танбалы» - менеджером всемирно известного памятника Тамгалы/Танбалы.

Кулжабасы – памятник наскального искусства, расположенный в полусотне километров от Танбалы номинально имеет такую же длительную историю изучения. Обнаруженные в конце 50-х гг. прошлого столетия: Танбалы – А.Г. Максимовой, Кулжабасы – П.И. Мариковским имели различную судьбу проведения научных исследований, формирования восприятия научным сообществом этих памятников. Про Кулжабасы исследователи наскального искусства забыли на 50 лет, про Танбалы всего лишь на 18 после первых публикаций своих первооткрывателей. Возможным объяснением может быть, факт того, что Тамгалы был явлен научному миру сразу и полностью, а Кулжабасы скрывал основные сюжеты еще более сорока лет, до сво-

Құлжабасы. Ландшафтағы тасты қорған
Каменный курган на фоне ландшафта Кулжабасы
The stone barrow inside the background of Kulzhabasy landscape

его повторного и подлинного открытия в 2000 г. известными исследователями Р. Сала и Ж.-М. Деомом.

Несмотря на то, что в последние, более чем полтора десятилетия на территории комплекса Кулжабасы проводится больше исследований, нежели в Танбалы. Опубликовано значительное число результатов научных исследований, подведены промежуточные итоги, однако в них, обычно дублируются одни и те же наиболее зрелищные и понятные с точки зрения доступного опыта интерпретации изображения петроглифов. Данная публикация призвана ввести в оборот несколько десятков или более сотни не публиковавшихся до сей поры наскальных изображений Кулжабасы, пусть и с минимальной их интерпретацией. Авторами текстов, которые исследуют комплекс с 2011 г. фиксируется лишь несколько аспектов сегодняшнего состояния изученности этих петроглифов и всего комплекса.

Кроме того, многие исследователи памятников наскального искусства, расположенных как в южной части гор Чу-Или, так и в разделенных долиной реки Копа хребтах Северного Тянь-Шаня Жетыжол и Киндыктас подчеркивают ключевое положение именно Кулжабасы. Именно этот памятник занимает «срединное» место в этой зоне концентрации памятников наскального искусства, прежде всего эпохи бронзы. Совсем не случайно, что так называемый «кулжабасинский» стиль предшествует хорошо известному «тамгалинскому». Это не только по тому, что количество изображений Кулжабасы в разы превосходит Тамгалы или Аккайнар, но и за счет достаточно крупного древнего пласта рисунков.

Наскальное искусство Танбалы, которое представляется ученым «яркой вспышкой» как по стилистике, так и по внутреннему содержанию стало логическим развитием, продолжением развития скорей всего высоких достижений кулжабасинских художественных поисков и устоявшихся канонов, которые развивались в рамках генезиса мировоззрения среднего этапа бронзы не только местных племен. По-видимому, культура племен, населявших Западный Жетысу в это время была наиболее близкой и родственной к культуре атасуйцев, населявших Центральный Казахстан. Вместе с тем, и, главным образом, по петроглифам мы можем отметить отчетливое влияние здесь и южной культуры Бактрии и Маргианы, создававшей уже тогда высокоразвитую городскую и скотоводческо-земледельческую культуру, носителей которой относят чаще к доиндоевропейкому населению юга Средней Азии и контактировавшему с носителями северной, для себя андроновской культуры, занимавшей огромные просторы от Каспия до Енисея. Этот контакт по характерным изображениям, очевидно, сакральной символики хорошо прослеживается в наскальном искусстве Каратау, в частности в Сауыскандыке. Для Жетысу, наиболее отчетливо, именно по наскальным изображениям Кулжабасы. Предварительно могут быть отнесены к рубежу III и II тысячелетия до н.э. Подобные рисунки зафиксированы в нескольких ущельях Кулжабасы и Костобе.

Тем самым, наскальное искусство Кулжабасы имеет важнейшее научное значение и для археологов и для искусствоведов. Имеет и значительный потенциал в качестве туристского объекта в случае раскрытия его научного потенциала.

Краткое описание археологического комплекса Кулжабасы - Костобе. Весьма значительных размеров археологический комплекс расположен в ландшафте хребта Кулжабасы в 150-180 км (по прямой) к западу-северо-западу от Алматы (220-240 км, по дороге), в 80 км севернее Бишкека. Обследованный участок комплекса Кулжабасы, совместно с Костобе составляет 29 км в длину, еще 16 км приходится на полигон «Гвардейский» и никогда не обследовался. Ландшафт Кулжабасы имеет ширину 2,5-3,5 км (это, относительно крутые склоны южной части Чу-Илийских гор, сформировавших ландшафт Кулжабасы). Один из крупнейших по площади петроглифо-археологических комплексов с огромным количеством разновременных поселений, укрытий, захоронений и культовых мест, каменных выкладок, самого различного назначения. Тем не менее, не является крупнейшим по числу петроглифов в Казахстане. По общему мнению исследователей, им является Ешкиольмес, где правда, документации петроглифов еще не проведена повсеместно и массовость петроглифов, в определенной степени компенсируется весьма небольшими размерами изображений, прочерченных на патинированных зеркальных поверхностях его скал.

В Кулжабасы-Костобе (на обследованной части) был учтен 14851 рисунок на 2461 плоскостях (по: Р. Сала и Ж.-М. Деому , вероятнее всего, посчитаны (далеко) не все изображения, поскольку, многие десятки и сотни изображений едва заметны только при определенном освещении). Это огромное число петроглифов, раскиданное по 30 ущельям нуждается в исследовании, документации, презентации, в конечном счете, в охране и управлении этим наследием. Трудности заключаются в том, что составная часть комплекса Кулжабасы (Жамбылская обл.) и Аккайнар (Алматинская обл.) разделяются военным полигоном «Отар». Планируется проведение работ по подготовке номинации комплекса Кулжабасы во Всемирное наследие. Наследие Кулжабасы совершенно уникально: природа, ландшафты, объекты археологии, отражающие разные этапы истории развития человеческого общества. Наскальное искусство – все эти компоненты «связывает» и максимально «обуславливает» единство комплекса с позиций древних и средневековых обитателей Кулжабасы. Уникальна и его сохранность.

Карта-схема с нумерацией ущелий хребта Костобе-Кулжабасы (по Р. Сала и Ж.-М. Деом)

Тезисы по истории изучения. Кулжабасы поневоле будут часто сравнивать с Танбалы не только из-за масштабов этих памятников (в первую очередь по числу, в полном смысле шедевральных изображений), но их объединяет и продолжительная (60-летняя!) история изучения эталонных памятников. Правда, несмотря на первичное открытие П.И. Мариковским наскального искусства Кулжабасы и его публикацию на рубеже 1950-60-х гг., ее материалы тогда не произвели должного эффекта – памятником не заинтересовались. Впрочем, аналогичная ситуация произошла и с Тамгалы (период между 1957- первичным открытием и 1975 гг. – ког-

Үйсін-ғұн дәуірінің жартас суреттері. 3 шатқал
Петроглифы гунно-сюннуского времени. 3 ущелье
Petroglyphs of the Gunnic-Xianbei Time. The 3-rd Gorge

да начались более регулярные исследования памятника.). Правда, в Тамгалы, где сразу были опубликованы самые ценные петроглифы исследования были продолжены А.Н. Марьяшевым, А.Г. Медоев и Б.Ж. Аубекеровым. В случае с Кулжабасы, потребовалось повторное его открытие в 2000-м г. Р. Сала и Ж.-М. Деомом исследовавших общие закономерности расположения памятников наскального искусства. Они же и до сих пор являются наиболее последовательными исследователями этого комплекса.

В своей работе 2016 г. «Пространственный анализ археологического комплекса Кульжабасы» из всех многочисленных работ ими была выделена статья А.Е. Рогожинского «Комплекс Кулжабасы: итоги первого десятилетия исследований (2001-2011 гг.)», подводившая итоги изучения Кулжабасы, проведенных за первое десятилетие, Отмечена и монография А.Н. Марьяшева и Б.А. Железнякова «Древности Кулжабасы», 2013 г. издания, заслужившая определенного внимания, в том числе и постановкой вопросов датировок раннего пласта петроглифов. Б. Железняков и Л. Херманн являются исследователями комплекса с 2011 г., т.е. исследователями «второго» десятилетия комплексного исследования этого памятника. Р. Сала и Ж.-М. Деомом, очевидно на основе знаний о наскальном искусстве, широко распространенных повсеместно в мире были сформулированы основные принципы расположения местонахождений наскального искусства: скальный материал (патина на ровных поверхностях, образованные сколами), наличие водных источников и удобства для обитания человека, в тот момент, когда развитие общества способствовало производству наскальных изображений. Мы приводим карту Кулжабасы и Костобе этих двух исследователей, поскольку это один из важнейших аспектов изучения этого огромного комплекса, систематизировавшего систему многочисленных ущелий (рис. 1). Однако разделение на долины содержащие образы быка и верблюда (на схеме) несколько условное и, по-видимому отражает периоды в которые было выбито основное число наскальных изображений в них. Статическому анализу распространения изображений различных животных посвящена статья одного из авторов этого фотоальбома.

По общему признанию исследователей, наибольшее число памятников наскального искусства в Евразии, а также и в Центральной Азии и Казахстане относится к эпохе бронзы. С раннего железного века традиция наскального искусства, наряду с храмами под открытым небом начинает себя изживать. Таким образом, именно наличие населения в эпоху бронзы и палеоклимата способствовало формированию таких памятников, как Тамгалы, Кулжабасы и других.

Кулжабасы неоднократно являлся и объектом исследования и З. Самашева в его сводных научных и популярных работах по петроглифам Казахстана. В «Наскальном искусстве Казахстана» (2011 г.), им было выделено 13 наиболее ценных памятников наскального искусства Казахстана, которые характеризуют казахстанскую часть «обширной провинции наскального искусства Центральной Азии», среди них – Кулжабасы. Значительный вклад в изучение внес и академик К.М. Байпаков, один из двух авторов первой монографии по памятнику 2004 г.

В результате предпринятых исследований и заключений, которые предварительно были вынесены в середине – второй половине 2000-х гг. памятник был выдвинут в основные кандидаты на Серийную номинацию ЮНЕСКО «Наскальное искусство в Центральной Азии», которая должна быть представлена 5 странами в качестве возможного продолжения номинации памятника Всемирного наследия «Тамгалы» в самом скором времени.

Тем самым, Кулжабасы является, пожалуй самым публикуемым казахстанским памятником наскального искусства последних полутора десятилетий, превосходя Танбалы по числу (не по качеству !) монографий и статей и уступая лишь по числу опубликованных фотоальбомов. Действительно, научное осмысление, документация Кулжабасы значительно продвинулось сравнительно с Ешкиольмесом, который был открыт в начале 80-х гг., памятником Арпаузен, открытым в 70-е гг., именно в последнее время, когда наработаны подходы в интерпретации изображений и сюжетов, вопросы датировок, а главное, исследователи работают с культурным ландшафтом стал возможен этот прорыв.

При всем, при этом, самих петроглифов из Кулжабасы во всех работах опубликовано всего 3 -4 десятка (за исключением упомянутой монографии «Древности Кулжабасы, где много прорисовок и небольшой монографии: L. Hermann, B. Zheleznyakov The Petroglyphs of Kulzhabasy in Kazakhstan. Paris, 2012, где было опубликовано около 60 фото петроглифов). Но имеется

Ерте қола дәуірдегі өгіздер («Өгіз жонындағы» «торлы», «солярлы» белгілер). 3-шатқал
Быки («сетчатые», «солярные» на «бычьей сопке» эпохи ранней бронзы. 3 ущелье
Bulls (the Early Bronze Age, «mesh», «solar» in «the bull hill». 3-rd Gorge

еще значительное число неопубликованных петроглифов, которые в полном смысле отнести к шедеврам. По свидетельству большинства исследователей прослеживается неразрывная связь между ландшафтом и петроглифами, в частности, преобладающими сюжетами в том или ином ущелье Кулжабасы.

Данный фотоальбом явится крупнейшим источником по самим изображениям на скалах уникального памятника Кулжабасы. Также, фотоальбом будет снабжен краткими текстами, весьма кратко и популярно резюмирующими результаты проведенных исследований за 16 лет, прошедших со времени повторного открытия памятника.

Особый интерес могут вызвать некоторые особенности: в Кулжабасы имеется некоторое количество весьма значительных по своим размерам петроглифов длиной свыше 1,5 м. Главным образом, это изображения, нанесенные глубокой контурной выбивкой. Силуэт животного заполнен штриховкой, крупной сеткой.

Р. Сала и Ж.-М. Деом относят их к дометаллическому, условно названному ими архаическому периоду.. Так, на соседнем Аккайнаре имеется изображение еще больше – около 4 м. высотой. Это одни из самых крупных подобных изображений в Казахстане, а, видимо и во всей Центральной Азии. Кроме того, в Кулжабасы имеются и циклопических размеров выкладки из огромных валунов-мегалитов. Протяженность лишь одной ограды, «соединявшей» вершину с основанием горы более 300 м. Зачем и когда она была сооружена?

Культурные (сакральные) ландшафты Кулжабасы – отдельный сюжет. Многие названия ущелий (топонимы) сохранились до наших дней: Карбызсай, Жаксылыксай, необходимо

вести работу по выявлению исконных названий ущелий и топонимов Кулжабасы, других исторических местностей.Кроме того, Кулжабасы – уникальный памятник, где наряду с полутора десятками тысяч изображений имеются надписи древнетюркские, казахские арабским шрифтом, в полном смысле святые рощи, расположенные у родников, захоронения и поселения, система водопользования и землепользования, которая сохранялась и возобновлялась на протяжении тысячелетий. А ведь именно по таким критериям номинировано во Всемирное наследие огромное число культурно-исторических памятников по всему миру.

Уникален вид отдельных ущелий, в которых жизнь кипела (по крайней мере в определенные периоды истории), судя по огромному количеству поселений и могильников, но там нет ни одного петроглифа. Это происходило благодаря иному «сакральному оформлению» культурного ландшафта, его обносили мегалитами – огромными валунами, очевидно, которым также была сообщена некая сакральная сила.

Көп шұңқырлы жартас. Қола дәуірі. Қостөбе 5
Плоскость с лунками, эпоха бронзы. Костобе 5
The panel with cup marks, the Bronze Age. Kostobe 5

Феномен Кулжабасы применительно к вопросу о генезизе исторической науки и археологии, то он заключается в том, что с развитием цифровых технологий, неизбежно оно пойдет в сторону полного изучения не только таких комплексов как Танбалы, центральная часть которого занимает 3-4 кв. км, но и таких, как Кулжабасы площадью более 50-100 кв. км и более. Комплекс Кулжабасы, не просто уникален по количеству и набору компонентов, памятников, оставшихся здесь как акты творения, антропогенного воздействия, традиции землепользования, погребальной культуры и т.д. на протяжении более чем 4 тысячелетней истории. Разнообразие памятников здесь просто впечатляет: неолитические заготовки у ручья, десятки и сотни крупных и мелких местонахождений петроглифов, поселений, могильников от эпохи бронзы до современности, гидротехнические сооружения для земледелия. Уникальны тюркские эпиграфические памятники и знаки собственности, выбитые здесь на скалах. Также как и арабографичные надписи, используемые до 20-х гг. XX в. и погребально-поминалные памятники казахов последних 3-4 веков уникальной сохранности, расположенные на землях, которые относятся теперь к их непосредственным продолжателям рода. У мест поселений, в верховьях ущелий, повсюду выбиты тамги (танба) родов Ботпай и Сыйкым. Весьма скоро и некоторые произведения искусства (?) середины-второй половины 20 в. приобретут статус памятника. Одних исследователей комплекса интересовали петроглифы эпохи бронзы и раннего железа, других тюркское наследие, число исследователей будет множиться.

В Списке памятников истории и культуры Казахстана республиканского значения Кулжабасы пока отсутствует. Все памятники от Жамбылской области внесены в 1982 г. Официальный статус, который может приобрести памятник в самом ближайшем будущем – войти в крайне ограниченный список сакральных мест от Жамбылской области…

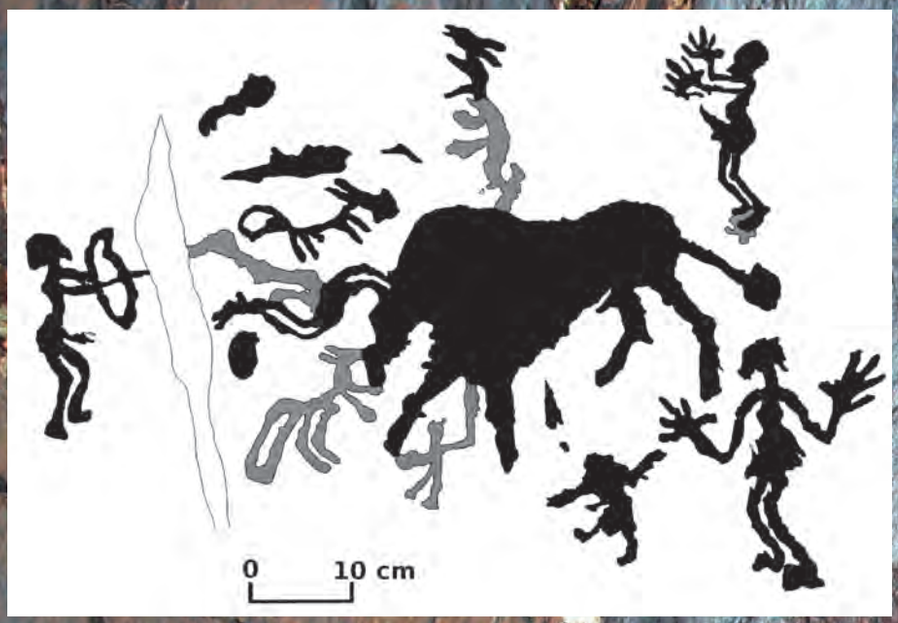

Өгізді құрбандыққа (аулау) шалу көрінісі (садақшы, итпен аулау, бишілер). Қола дәуірінің орта кезеңі
Сцена жертвоприношения (охота на) быка (лучник, травля собаками, танцующие люди). Эпоха средней бронзы
A scene of a sacrifice (hunting) of the bull (the archer, persecution by dogs, the dancing people). The Middle Bronze Age

INTRODUCTION

Petroglyphs – the images which were carved or cut out on rocky surfaces, their separate fragments and boulders. Thanks to stone durability the Rock Art this bright phenomenon of the Ancient World which having overcome time and elements has kept the images and plots created by the ancient artists filling obviously to their inner world. For now we not yet absolutely understand value of these images, but well we see as well as what Kulzhabasy petroglyphs differ from the images which were carved out on other sites worldwide.

The present edition of this photo album is carried out by the Reserve Museum "Tamgaly" - the manager of a world famous site of Tamgaly/Tamgaly. Kulzhabasy is the Rock Art site located fifty kilometers from the Tamgaly and nominally has the same long history of studying. Being founded in the late fifties of the last century both: Tamgaly by the archaeologist A.G. Maximova, Kulzhabasy by the biologist P.I. Marikovsky the carrying out of scientific research and formation of perception by scientific community of these sites had the various fates. Researchers have forgotten for 50 years about Kulzhabasy, about the Tamgaly only for 18 years after the first publications devoted to the first impression by pioneers. It can be a possible explanation of this fact that the Tamgaly has been shown to the scientific world at once and completely in all diversity, and Kulzhabasy hid the main plots and images even more than forty years, before the repeated and original opening in 2000 by the famous researchers of R. Sala and J.-M. Deom.

In spite of the fact that in the last time for more than one and a half decades in the territory of Kulzhabasy's complex there were more researches were conducted, than in the Tamgaly. The considerable number of results of scientific research were published, the intermediate results, however in them are summed up, the same most spectacular and clear interpretations of images of petroglyphs from the point of view of available experience are usually duplicated. This publication is intend to introduce into expert's circulation

Өткен ғасырдан қалған көне кесене
Мавзолей сырцовый середины прошлого столетия
The adobe brick Mausoleum, of the middle of last century

several tens or more than one hundred rock carvings from Kulzhabasy which weren't published to this day, though with their minimum interpretation. Authors of texts which investigate a complex since 2011 fix some aspects of today's condition of study of these petroglyphs and all complex of sites.

Besides, many researchers of the Rock Art sites located both in the southern part of Chu-Ily Mountains and in the ridges of Northern Tien Shan divided by the valley the Copa River: Zhetyzhol and Kindyktas Ranges emphasize the key position of Kulzhabasy complex. This monument takes the "median" place in this zone of concentration of sites of Rock art, first of all for the Bronze Age. It isn't casual at all that the so-called "Kulzhabasy" style preceeded to the well-known "Tamgaly" style. It not only on the fact that the number of images of Kulzhabasy is surpassed many times by the Tamgaly or Akkaynar site, but also at the expense of rather large ancient layer of drawings.

Petroglyphic art of the Tamgaly site which is represented to scientists like a "bright flash" both on stylistics and according to internal contents became the logical continuation of development, most likely of high achievements the Kulzhabasy art search and the settled canons which developed within genesis of outlook of an middle stage of the Bronze Age for not only local tribes. Apparently, the culture of the tribes inhabiting Western Zhetysu at this time was the closest and related to the culture of the Atasu type, that inhabiting Central Kazakhstan. At the same time, and, mainly, according to peculiarities of petroglyphs we can note distinct influence here and the southern culture of Bactria and Margiana creating already then advanced urban, cattle breeding and agricultural settled way of life culture which carriers carry more often to the pre-Indo-European population of the South of Central Asia and contacting to carriers northern for ourselves the Andronovsky culture that occupying huge open spaces from the Caspian Sea to Yenisei River. This contact according to characteristic images, obviously, sacral symbolics is well traced in Rock Art of Karatau Ridge, in particular in Sauyskandyk site. For Zhetysu region, most distinctly, according to its rock dcarwings it typical for Kulzhabasy site. Preliminary it can be dating with III and II Millennia BC boundary. Similar drawings are recorded in Kulzhabasy and Kostobe sites in several gorges.

Thereby the Rock Art of Kulzhabasy has the extreme scientific importance both for archeologists and for art critics. Has also considerable potential as a tourist object in case of disclosure of his scientific potential.

The short description of an archaeological complex of Kulzhabasy - Kostobe. Very considerable sizes the archaeological complex is located in Ridge Kulzhabasa landscape in 150-180 km (on a straight line) to the West-Northwest from Almaty (220-240 км by the road), in 80 km to the North from Bishkek. The surveyed area of a complex of Kulzhabasy, together with Kostobe makes 29 km in length, 16 more km are consists of area of the military polygon was never examined by archaeologists. Kulzhabasys landscape has width of 2,5-3,5 km (it, rather steep slopes of the southern part of the Chu-Ily Mountains which have created Kulzhabasy landscape). One of the largest petroglyphs and archaeological complexes on the area with a huge number of settlements occurring at different times, shelters, burials and cult places, stone calculations, the most of different function. Nevertheless, is not the largest by number of petroglyphs in Kazakhstan. According to the general opinion of researchers, Eshkiolmes is the biggest, where documentation of petroglyphs didn't carried out everywhere yet and mass character of petroglyphs, is to some extent compensated by very small sizes of the images drawn on the patinated smooth surfaces of rocks.

There are 14851 drawings on 2461 panels have been considered In Kulzhabasy-Kostobe area (on the surveyed part of this complex) (by: R. Sala and J. - M. Deom, most likely, not all images as, many tens and hundreds of images are hardly noticeable only at a certain lighting are counted). This huge number of petroglyphs, localized in 30 gorges needs a research, documentation, the presentation, eventually, in protection and management of this heritage. Difficulties are that a component of a complex of Kulzhabasy (Zhambylskaya obl.) and Akkaynar (The Almaty Region) are divided by the areas of military polygon “Otar”. Work on preparation of the nomination of a complex of Kulzhabasy in the World heritage is planned. Kulzhabasy heritage is absolutely unique: the nature, landscapes, archeology sites objects reflecting different stages of history of development of human society. Images of Kulzhabasy Rock art is “unites” all these components and as much as possible "causes" unity of a complex from positions

of ancient and medieval inhabitants of Kulzhabasy Range. Also its safety is unique.

The scheme on satellite image with numbering of gorges of Kostobe-Kulzhabasн Ridge (by R. Sala and J. - M. Deom).

Brief studying history of Kulzhabasy-Kostobe. Kulzhabasy necessarily will often compare to the Tamgaly not only because of scales of these sites (first of all according to number, in full sense of exceptional images), but unites them also long (60-year-old!) history of studying of two this reference sites. However, despite primary opening of Rock Art of Kulzhabasy by P.I. Marikovsky and his publication in the beginning in 60-th of the last century, this materials then had no due effect – nobody did not become interested with it art. However, the similar situation happened also to the Tamgaly (the period between 1957 - of the primary opening and 1975 – when more regular researches of the site began). However, in the Tamgaly where at once the most valuable petroglyphs of a research were published were continued by A.N. Maryashev, A.G. Medoyev and B.Zh. Aubekerov. In a case of Kulzhabasy site, its repeated opening in the 2000-th was required by R. Sala and J.M. Deom investigating the general localization arrangement of Kulzhabasy Rock Art. They also still are the most consecutive researchers of this complex.

In their important article "The spatial analysis of an archaeological complex of Kulzhabasy" published in 2016 from all numerous works they selected the article of A.E. Rogozhinsky's "Kulzhabasy Complex: results of the first decade of researches (2001-2011) ", summing up the results of studying of Kulzhabasy which are carried out for the first decade. Also A.N. Maryashev and B.A. Zheleznyakov's monograph of " The Antiquities of Kulzhabasy", 2013 of the edition which deserved a certain attention including statement of questions of dating of the earliest layers of petroglyphs. B. Zheleznyakov and L. Herrmann are researchers of a complex since 2011 that means the researchers of the "second" decade of the complex research of this complex. R. Sala and J. - M. Deom, it is obvious on the basis of knowledge about Rock Art widespread everywhere in the world the basic principles of an arrangement of locations of Rock Art sites were formulated: rocky material (patina on plain surfaces, formed by chips), existence of water sources and convenience for inhabiting and dwelling constructing while development of society promoted rock carvings. We paste the map of Kulzhabasy and Kostobe of these two researchers as it is one of the most important aspects of studying of this huge complex systematizing the turn of numerous gorges (fig. 1). However division into valleys the containing images of a bull and camel (in the scheme) little relative and, apparently reflects the periods in which the main number of rock drawings in them was carved out. Article of one of authors of this photo album is devoted to the static analysis of distribution of images of various animals in Kulzhabasy.

Admittedly researchers consider that the greatest number of sitesof Rock Art in Eurasia, as well as in Central Asia and Kazakhstan belongs to the Bronze Age. Since the Early Iron Age the tradition of Rock Art, along with temples under the open sky began to get rid. Thus, presence of the population during the Bronze Age and the paleo climate conditions promoted formation of such sitesas the Tamgaly, Kulzhabasy and others.

Kulzhabasy repeatedly was also an object of a research and Z. Samashev in his summary scientific and popular works by petroglyphs studies in Kazakhstan. In photoalbum "Rock Art of Kazakhstan" (2011), it distinguished between 13 most valuable sites of Rock Art of Kazakhstan which characterize the Kazakhstan part of "the extensive province of Rock Art in Central Asia", one of them is Kulzhabasy. The significant contribution to studying was made also by the academician K.M. Baipakov, one of two authors of the first monograph devoted to the site published in 2004.

As a result of the undertaken researches and the conclusions which were taken out previously in the middle – the second half of the 2000-th the site was put forward in the Serial nomination of UNESCO "Petroglyphic art in Central Asia" which has to be presented by all countries of region as possible continuation of the Nomination of this site into List of the World heritage after "Tamgaly" shortly.

Thereby, Kulzhabasy is one of the most published Kazakhstan site of Rock Art of the last one and a half decades, outnumbering the Tamgaly (not on quality!) monographs and articles and conceding only on number of the published photo albums. Really, scientific judgment, documentation of Kulzhabasy considerably progressed comparelly with Eshkiolmes which was open at the beginning of the 80-th and the site Arpauzen opened in the 70th, exactly recently when approaches in interpretation of images and plots, questions of dating are

Екі мүйізінің ұзындығы 4 метр және мүйізінің ұшында адамдар бейнеленген мифтік сюжет.
Аққайнар. Қола дәуірі
Бык с двумя парами рогов на кончиках которого - люди, длина с рогами - 4 м, мифологическая композиция.
Аккайнар, эпоха бронзы.
Bull with two couples of horns on which tips - people, length with horns - 4 m, mythological composition. Akkaynar, The Bonze Age.

Қола дәуірінің өгіздері. Аққайнар
Быки, эпоха бронзы, Аккайнар
Bulls, The Bronze Age, Akkaynar

acquired and, above all, researchers work with a cultural landscape this break became possible.

There are only 3 - 4 tens are published petroglyphs from Kulzhabasy in all works (except for the mentioned monograph " Antiquities of Kulzhabasy" where there are a lot of drawings and the small monograph: L. Hermann, B. Zheleznyakov ("The Petroglyphs of Kulzhabasy in Kazakhstan". Paris, 2012) where about 60 photos of petroglyphs were published). But there is still a considerable number of unpublished petroglyphs which in full sense to carry to masterpieces. According to most of researchers indissoluble communication between a landscape and petroglyphs, in particular, the prevailing plots in this or that gorge of Kulzhabasy is traced.

This photo album will be the largest source according to images on rocks of a unique site of Kulzhabasy. Also, the photo album will be supplied with short texts, is very short and popularly summarizing results of the conducted researches in 16 years which passed since repeated opening of a monument.

Some features can be of particular interest: in Kulzhabasy there is very considerable by some petroglyphs over the sizes 1,5 m length,. Mainly, it is the images applied by deep contour carving. The silhouette of an animal is filled with shading, a large grid. R. Sala and J.-M. Deom carry them to the Pre-Bronze Age, conditionally called by them archaic period. So, on the next Akkainar there is an image even more than 4 m of (fig.) high. These are one of the largest similar images in Kazakhstan, and, probably and in all Central Asia. Besides, in Kulzhabasy are available also the cyclopean sizes of the calculation from huge boulders megaliths. The extent of only one fencing "connecting" top to foundation of the mountain is more than 300 m. Why and when it was built?

Cultural (cacral) landscapes of Kulzhabasy is a separate issue. Many names of gorges (toponyms) remained up to nowdays: Karbyzsay, Zhaksylyksay, it is necessary to conduct work on detection of primordial names of features of Kulzhabasy, other historical areas. Besides, Kulzhabasy – a unique site where along with one and a half tens of thousands images there are different types of inscriptions: Early Turkic, Kazakh the Arab alphabet, in full sense the sacred groves located at springs, burial and the settlement, the system of water using and land use which remained and renewed throughout the millennia. And by such a type of criteria the huge number of cultural and historical sites is nominated in the World heritage worldwide.

The view of certain gorges in which life was quite saturated (at least during certain periods of history), judging by a huge number of settlements and burial grounds is unique, but there is no petroglyph. It occurred thanks to other to "sacral registration" of a cultural landscape, it was enclosed with megaliths – huge boulders, obviously which were also told a certain sacral force.

The phenomenon of Kulzhabasy in relation to the question of a genesis of historical science and archaeology, it is that with development of digital technologies, inevitably it will go towards full studying not only such complexes as the Tamgaly whose central part occupies 3-4 sq.km, but also such as Kulzhabasy more than 50-100 sq.km and more. Kulzhabasy complex, is not simply unique by quantity and a set of components, the sites which remained here as acts of creation, anthropogenic influence, tradition of land use, funeral culture, etc. on an extent more than the 4-th Millennia history. A variety of sites here simply impresses: Neolithic material tool preparations at a stream, tens and hundreds of large and small locations of petroglyphs, settlements, burial grounds from the Bronze Age to the present, hydraulic engineering constructions for agriculture. The Early Turkic epigraphic sites and signs of property which are carved out here on rocks are unique. Also as well as the Arabic inscriptions used till the 20-th years of the 20-th century and funeral ritual sites of Kazakhs of the last 3-4 centuries of unique safety, located on lands which concern their direct successors of a sort now. Tamgas (tanba) – the tribal signs of childbirth of Botpay and Seykym were carved out close to places of settlements, in upper courses of gorges, rather often. Very soon some works of art (?) of the middle - the second half of 20-th century will acquire the status of the unique art of historic image. One researchers of a complex interested in petroglyphs of the Bronze Age or the Early Iron Age, others in Early Turkic heritage, the number of researchers will be multiplied.

In the List of historical and cultural sites of Kazakhstan of republican value of Kulzhabasy is absent till now. All sites from the Zhambyl region are inscribed there in 1982. The official status which can get this site in the near future – is to included into extremely limited list of sacral places from the Zhambyl region …

3 шатқал жотасының біріндегі көлденең жазықтықтағы жануарлар мен шұңқырлардың суреті. Қола дәуірі.
Лунки и изображения животных на горизонтальной плоскости на вершине одной из сопок 3 ущелья. Эпоха бронзы
Cup marks and images of animals on the horizontal panel at top of one of hills of the 3 Gorge. The Bronze Age

Құлжабасы шатқалындағы су айырығы маңындағы тастан қаланған қорған
Курган, сложенный из плитняка на водоразделе ущелий Кулжабасы
Barrow construct from a flat stone on a watershed of gorges of Kulzhabasy Range

ҚҰЛЖАБАСЫДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ПЕТРОГЛИФТЕР ХРОНОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ

Жетісу өңірі мен Оңтүстік Қазақстан, оның ішінде Құлжабасы жартас өнерін зерттеуде ең бір өзекті болып саналатын ғылыми сала ескерткіштердің пайда болу мерзімі, яғни хронологиясы болып табылады. Басты мәселе, Шу-Іле тауларындағы, оның ішінде Құлжабасыда жартас бейнелері пайда болуының бастапқы кезеңінің мерзімін анықтау қиынға соғып отыр. Белгілі болғанындай, іс жүзіндегі бір ақиқат - Құлжабасының бейнелер қабаты Таңбалыдан гөрі анағұрлым көне екендігінде. Алайда, осы петроглифтердің дәл жасын айқындау – әзірге мүмкін емес. Бірақ, Таңбалы петроглифтерінің де мерзім көнелігін анықтауда, кейбір жағдайларда, көбіне-көп ғылыми тұрғыда негізге алынған мәселелер тудыруда. Ерте қола дәуіріне тән, бәлкім одан ерте деп мерзімдеуге болатын петроглифтер, (таңбалымен салыстырғанда) орта кезең (торлы бұқалар деп аталатын, күншуақ бейнесіндегі бұқалар, т.б.) Құлжабасының кейбір жартас тегістіктеріне орналасқан петроглифтер, таңбалы стилінде орындалған көне заманғы, тіпті де көне жабындылар.

Аңшылардың бұғыны аулау сәті. 3 шатқал. Ғұн-Сяньбий дәуірі
Сцена охоты лучника на оленя, сопка 3 ущелья. Гунно-Сяньбийское время
The scene of hunting of the archer for a deer, hill in the 3 Gorge. The Gunnic-Xianbei Time

А.Е.Рогожинскийдің пікірінше, пайда болу мерзімі жақсы қойылған «Таңбалы» петроглифтері б.д.б. XIV-XIII ғасырлар аясындағы уақыт шекарасын белгілейді, одан әлдеқайда бұрын, ежелгі заманғы Құлжабасыда сұрақ тумас үшін, ең алдымен бұл зерттеушінің пікірінше, аса ірі, иіліп келген ұзын мүйізді бұқалар сұлбасына қатысты туындаған барлық мәселелерге назар аудару қажет. Бүгінгі күні ескерткіштердің қаншалықты көне екендігі жөніндегі мәселелер басы ашық күйінде қалып отыр және олар сәйкесінше б.д.б. II мыңжылдықтың алғашқы жартысынан бұрынғы және одан ары болуы мүмкін емес. Дәл осы Құлжабасының кейбір шатқалындағы бейнелер жиынтығы осының айғағы және Қаратау үстіртіндегі ерте мерзімдік ескерткіштер қабаты б.д.б. III мың жылдық деп сенімді мерзімделген петроглифтерге ұқсас.

Жартас бетіне түскен жабайы турлардың ерте кезден, ғасырлар, мыңжылдықтар бойы желдің өтінде тегістеліп, өшіп бара жатқан бейнелер туралы деректерге назар салсақ, біртегістіктегі жұқа, ұзын бойлы сұлбалар (тур жануарының бейнесі) әртүрлі көлемде, оның ішінде 1 метрден астам ірісі де бар. Оларды өте ертеде пайда болған деуге негіз болатын жағдай - бір кезде терең ойылғанымен, қазір ажыратуға қиындық келтіретін ерте заманғы тор көзді бұқалар. Ірі және ұсақ көлемдегі осындай турлардың петроглифтері тұрған жерді (тор көзді бұқалар емес) 2012 жылы Жақсылық шатқалынан Л. Херманн тапты.

Өзіне ұқсас Еуропаның тас ғасырындағы үңгірлік өнер сұлбаларынан Құлжабасы турларының бейнесі анағұрлым көне көрінеді. Сонымен қатар, өңделу үлгілері әбден анықталып, жете зерттелген сұлбаның өн бойы (қазір белгілі бір деңгейде зеңжарланған) тасқа басылған бейнелер күйінде стилистикалық тұрғыдан қарағанда еуропалық палеолиттің үңгірлік живописіне анағұрлым жақынырақ. Бейне сызудың бұл түрі үңгірлік живопистің көрші аймақтарға ауысып, сұлба салудың кең жайылған түрі болуы да ғажап емес. Алайда, бұл бейнелерді кең ауқымда қарастыра отырып, бұл мәселе аса бір мұқияттықпен қарауды талап етеді. Осылай дей тұрғанмен, еуропалық жоғарғы палеолиттік өнерге соншалықты бір тура ұқсастық Жетісу жерінен табылған жоқ.

Мерзімі жағынан жақсы зерттелген деп танылған дәуірлер тоғысындағы петроглифтер көптеген мәселелер туындатады. Мәселен, көшпенділік тақырыбындағы жекелеген суреттерде, кейінгі орта ғасырға дейін жеткен адамдардың Ұлы қоныс аудару дәуіріне мерзімделген бейнелерде, тіпті жоңғар кезіндегі суреттерді ғұн-сармат уақытысындағы бейнелерден ажыратуға қиындықтар туғызады. Бұған қосымша археологтардың пікірінше, кезіндегі қоныстардың сақ қабатын ашып зерттегенде сақтар мен XVIII ғасырдағы қазақтардың тұрмысы айна қатесіз қайталанады. Кейде «жануарлар стилінің» қайта өңделіп, «қытайланған» стилін де байқаймыз. Жетісу жартас өнерінің жарқын үлгілерінің бірі ретінде аса бір ауқымды көлемде зерттеу қажеттілігін тудырып отырған мәселе - уақыт мерзімін анықтауға бағытталған обьекті Құлжабасы.

К ХРОНОЛОГИИ РАННИХ ПЛАСТОВ ПЕТРОГЛИФОВ КУЛЖАБАСЫ

Одними из наиболее актуальных вопросов изучения Кульжабасы, а также и региона Жетысу и Южного Казахстана являются вопросы хронологии наскального искусства. Серьезные проблемы с датировкой вызывает начальная стадия появления в Кулжабасы и в Чуилийских горах наскальных изображений. Практически очевидным является то, что наиболее древний пласт изображений Кулжабасы выглядит явно более архаичным, нежели Тамгалы, однако, точно датировать его, пока не представляется возможным. Но и вопросы датировок петроглифов Танбалы также вызывают все больше обоснованных вопросов в свете удревнения датировок. Петроглифы, которые можно датировать эпохой ранней бронзы или более раннего (по сравнению с тамгалинским) этапа средней (так называемые, сетчатые быки, быки с солярной символикой и т. д.). В Кулжабасы имеются плоскости, на которых петроглифы, выполненные в «тамгалинским стиле» перекрывают более древние, выполненном в «архаике».

По мнению А.Е. Рогожинского, хорошо датированные петроглифы типа «Тамгалы» (XIV-XIII вв. до н.э.) позволяют давать хронологическую границу, позже которых архаические петроглифы в Кулжабасы не возникали. В первую очередь, по мнению этого исследователя, это относится к крупным контурным изображениям быков с длинными, плавно изгибающимися рогами. То есть, требуются дополнительные исследования, как самих петроглифов, так и синхронных с ними археологических памятников, проведения анализов материалов.

Вопрос о нижней границе пока остается открытым и, соответственно может исчисляться не позже первой половины II тыс. до н.э. или даже более ранним временем. Именно об этом могут свидетельствовать относительно массовые изображения в отдельных ущельях Кулжабасы имеющие аналогии в ранних хронологических слоях памятников хребта Каратау, которые уверенно датируются III тыс. до н.э.

Накапливаются данные о ранних прошлифованных изображениях диких туров, выполненных тонкой прошлифовкой всей поверхности силуэта (изображенного животного, тура) различного размера, но в том числе и крупных до 1 м длиной. Основанием для предположения в их более древней датировки является факт перекрытия этих трудно (ныне) различимых изображений глубокой выбивкой (архаичных) «сетчатых» быков. Одно из таких местонахождений петроглифов с крупными и мелкими изображениями туров (не перекрытых «сетчатыми» быками) было найдено Л. Херманном в 2012 г. в Жаксылыксае. По аналогиям с европейским пещерным искусством каменного века кулжабасинские туры выглядят весьма древними, более того, манера прошлифовки, с тщательной проработкой всего силуэта (теперь уже значительно патинированного), в которой выполнены изображения, стилистически – намного ближе к пещерной живописи европейского палеолита. Данный способ нанесения изображений, мог являться переходным от пещерных живописных (сплошных) изображений к получившей широкое распространение выбивке силуэта. Однако проблема требует более внимательного исследования, поиска большего круга таких изображений, поскольку пока настолько прямых аналогий европейскому верхнепалеолитическому искусству в Жетысу не было обнаружено.

Много вопросов возникает на стыках хорошо датированных периодов, в частности, отдельные рисунки кочевнической тематикой могут быть датированы от эпохи Великого переселения до позднего средневековья, джунгарского времени, вызывают определенные трудности выделение изображений гунно-сарматского времени, иногда в заметном «китаизированном» стиле, переработавшем «звериный стиль». Одним из наиболее ярких памятников наскального искусства Жетысу, который в широком объеме предоставляет объекты изучения для решения вопросов по хронологии является именно Кулжабасы.

Арба (?) және жылқы. Қола дәуірі
Колесо (повозка и запряженная(?)) лошадь. Эпоха бронзы
A wheel (the vehicle and harnessed?) horse, the Bronze Age

TO CHRONOLOGY OF EARLY LAYERS OF PETROGLYPHS OF KULZHABASY SITE

One of the most topical issues of studying of Kulzhabasy site, as well as Zhetysu region and Southern Kazakhstan are questions of chronology of rock art. Serious problems with dating are caused by an initial stage of emergence in Kulzhabasy and in Chu-Ile Mountains of rock carvings. The fact that the most ancient layer of carved images of Kulzhabasy looks obviously more archaic is almost obvious, than images of Tamgaly, however, precisely to date it, it isn't possible yet. But also questions of dating of petroglyphs of Tamgaly are also raised by more and more reasonable questions. Petroglyphs which can be dated the Early period of Bronze Age or earlier (in comparison with Tamgaly) a stage of average (so-called, mesh bulls, bulls with solar and another symbolics). There are panels on which the petroglyphs carved in "Tamgaly style" block more ancient, executed in "antiquity" in Kulzhabasy complex.

According to opinion of archaeologist A. Rogozhinsky, well dated petroglyphs of the "Tamgaly" type (14-13-th centuries BC) allow to give the chronological boundary later which archaic petroglyphs in Kulzhabasy didn't appeared. First of all, according to this researcher, it belongs to large outline carvings of bulls with the long, smoothly bent horns. That is, additional researches, both petroglyphs, and synchronous with them archaeological sites, carrying out analyses are required.

The question of definition of the early boundary is still remains open so far and, respectively can be estimated not later than the first half of the II millennium BC or even in earlier time. Rather mass images in certain gorges of Kulzhabasy Range the having analogies in early chronological layers of rock art sites of Karatau Ridge which are surely dated with the late centuries of III millennium BC can demonstrate this.

More and more data and on earlier totally polished images of the wild bulls executed by thin special grinding of all surface of a silhouette collect (the imaged animal, a wild bulls). The basis for the assumption in their more ancient dating is the fact of overlapping of these difficult (nowadays) distinguishable images deep knockout (archaic) "meshed" bulls. One of such locations of petroglyphs with large and small images of imaged bulls (which were covered by "meshed" bulls) has been found by L. Herrmann in 2012 in Zhaksylyksay Gorge. According to analogies of the European Cave Art of the Stone Age the Kulzhabasy bulls looks very ancient, moreover, the grinding manner, to fulfill the careful grinding of all silhouette (now considerably patinated) in which images are executed, stylistically – is much closer to Cave Art of the European Paleolithic. This way of drawing images, could be transitional from cave picturesque (continuous) images to the widely adopted knockout or carving of a silhouette. However the problem demands more attentive research, search of a bigger circle of such images as still so direct analogies to the European Late Paleolithic Art of Zhetysu weren't revealed.

Many questions arise on joints of well dated periods, in particular, separate drawings can be dated with the nomadic subject from an era of Great Resettlement (Migration) before the Late Middle Ages, the Dzungarian time, cause certain difficulties allocation of images of Hunnic and Sarmatian time, sometimes in the noticeable the "Chinese" style which has processed the "Animal Style". Kulzhabasy is one of the brightest sites of rock art of Zhetysu which in wide volume provides objects of studying for the solution of questions of chronology of all region.

Сақ дәуіріне жататын бұғы. Атқа жегілген арба мен арбакеш, басқа да жануарлар, шұңқырлы жартас. Қола дәуірі.

Олени, сакское время, запряженная колесница с животными и колесничий, лунки и другие животные, эпоха бронзы

The deer, Sakae Time, the harnessed chariot with animals and a man-driver, cup marks and other animals, the Bronze Age

ҚҰЛЖАБАСЫ ТАҢБАЛЫНЫҢ ТАСАСЫНДА ҚАЛА МА?

Менің қазақстандық әріптестерім «Құлжабасы немесе Таңбалы – екеуінің қайсысы Қазақстан жартас өнерінің ең маңызды ескерткіші болып табылады?» деген сұрақты жиі қояды. Нақты жауаптың жоқтығынан мен бұл сұраққа жауап бере алмаймын. Немесе дәл осы сұрақты Ешкіөлмес, Аққайнар және кеңейтілген географиялық кеңістікте Саймалытас сияқты басқа да ескерткіштерді осылардың қатарына жатқыза отырып қою қажет болар. Осы барлық ескерткіштердің маңыздылығы олардың әрқайсысы өзінің ерекше бір ландшафтында орналасқандығында жатыр. Әрине, петроглифтердің мән-мағынасы олардың ландшафта өрнектелгендігі мен күннің тұрақты түсіп тұруымен тікелей байланысты. Ал музейдің сөресіне орналасқан жартас өнері – өшкен өнермен пара-пар.

Сонымен бірге жартас өнерінің бірқатар ескерткіштері басқаларына қарағанда өте маңызды екені түсінікті, оны күнбастылардың, арбалардың, жекпе-жек көріністері немесе киелі неке суреттеріне, петроглифтердің стилистикалық әдемілігіне, олардың хронологиясына қарап анықтауға болады... Осы жекелеген параметрлер мен элементтерге байланысты, олардың болуы мен болмауы себепті археологтардың өткенге қатысты көптеген ақпарат алуына, сонымен бірге тағы бір ешкінің суретін құжаттаудың орнына жаңа тақырыптар мен жаңа бір суреттерді табуына мүмкіндігі бар.

«Ұзын мүйізді және құйрықты, жоталанған өгіз», адорантты (?). Қола дәуірінің орта кезеңі
«Горбатый бык с длинными рогами и хвостом», адоранты (?). Эпоха средней бронзы
The «humpbacked bull with long horns and tail», Adorants(?). The Middle Bronze Age

Құлжабасы басқа ескерткіштермен салыстырғанда бірқатар басымдықтарға ие, аса бағалы осы суреттер қатарына күнбастылардың 10 суреті, 14-тен аса арба, алқапты алып жатқан қола дәуірінің суреттері, олардың төртеуі 1 м ұзындықта, көнетүркі жазбалары, көнеден бүгінге дейін жеткен жартас өнері жатады.

Шындығында Құлжабасы Тамғалыдан қаншалықты маңызды? Бұл ескерткіштер бәсекелестікте де, бірін-бірі толықтыруда да қатар салыстырылуы қажет. Осы себептен де Құлжабасы құжаттарын зерттеу және тұтастыру – «Таңбалы» музейінің міндеті.

Тамғалы – ерекше, бірақ аймақтың басқа ескерткіштерімен қатар қарастырылғанда ғана оған нақты көз жеткізуге болады. Құлжабасы Тамғалыны жаңа бір қырынан көрсететін көптеген жаңашылдықтардан тұрады: Құлжабасыдағы қола дәуірінің хронологиясы айтарлықтай кең, ал Тамғалы Құлжабасыдан бастау алатын жартас өнері эволюциясының өнімі: Аққайнардағыдай өгіздерге сыйыну екі ескерткіште де кездеседі. Күнбастылар Құлжабасыда аз немесе көп кездескенімен, Тамғалыда олардың саны көп әрі анық сипатталған (Аққайнарда және Саймалытаста), осының барлығы аталған тақырыптың Орталық Азияда пайда болуы туралы мәселені барынша аша түседі.

Құлжабасы бұрынғыдай Тамғалының тасасында қалады. Соңғысының Дүниежүзілік мұралар тізіміне енуі мұнда халықаралық қауымдастықтың назарын аударып отыр. Дегенмен де қандай да бір «негізсіз мәселенің» шынайы өмірге қатысы жоқ екендігін назардан шығармағанымыз абзал.

Бұғының тұяғының жерден көтерілу сәті. Ерте сақ дәуірі.
Олень (в позе внезапной остановки) «на пуантах», раннесакское время
A deer (in a pose of a sudden stop) «on pointes», the Early Sakae Time

КУЛЖАБАСЫ, ПО-ПРЕЖНЕМУ В ТЕНИ ТАМГАЛЫ?

Мои казахстанские коллеги часто повторяют вопрос о том, что именно, Кулжабасы или Тамгалы, который из этих двух наиболее важный памятник наскального искусства в Казахстане? Я затрудняюсь ответить, поскольку нет однозначного ответа на этот вопрос. Или мы должны задать тот же вопрос включив в него целый ряд еще других памятников Ешкиольмес, Аккайнар, а в широкой географической перспективе и Саймалы-таш. Что же именно составляет особенность всех этих памятников, так это то, что они расположены каждый в своем особом ландшафте. И, конечно же, смысл петроглифов заключается в том, чтобы быть выбитыми в ландшафте и регулярно освещаться солнцем. Наскальное искусство, размещенное в витрине музея – умершее искусство.

Вместе с тем, понятно, что некоторые памятники наскального искусства более важны, нежели другие, что можно проследить по изображениям: солнцеголовых, колесниц, сценам поединков или священного брака, самой стилистической красоте петроглифов, их хронологии … Благодаря этим отдельным параметрам и элементам, их наличию или отсутствию, археологи способны получить больше информации относительно прошлого, а также благодаря нахождению новых тем или новых рисунков, вместо того, чтобы документировать еще одно изображение козла…

Кулжабасы, несомненно, обладает рядом преимуществ, сравнительно с другими памятниками, среди особо ценных изображений: около 10 изображений солнцеголовых, более 14 колесниц, целые долины с изображениями быков бронзового века, четыре из которых более 1 м длиной, древнетюркские надписи, наскальное искусство с архаики и до наших дней.

Но, действительно ли Кулжабасы важнее сколько-нибудь, чем Тамгалы? Эти памятники должны сравниваться как в конкуренции, так и во взаимном дополнении друг к другу. И, по этой причине, изучение и составление документации Кулжабасы – это обязанность музея «Танбалы». Тамгалы – уникален, но может быть лучше понят, если будет рассматриваться в соотношении с другими памятниками региона. Кулжабасы вносит массу новшеств, которые высвечивают Тамгалы по-новому: хронология периода бронзы в Кулжабасы значительно шире, предположение, что Тамгалы это продукт эволюции наскального искусства, которая началась в Кулжабасы, обряды поклонения быку фиксируются на обоих памятниках, впрочем, как и в Аккайнаре, а это демонстрирует то, что Тамгалы должен быть понимаем в региональном контексте. Солнцеголовые также присутствуют, пусть их и меньше в Кулжабасы, пусть их больше и они более выразительнее в Тамгалы (как, впрочем в Аккайнаре и Саймалы-таше), все они поднимают с особой силой вопрос возникновения данной тематики в Центральной Азии.

Кулжабасы, по-прежнему остается в тени Тамгалы, поскольку включение во Всемирное наследие последнего, сфокусировало на нем всеобщее международное внимание. Тем не менее, нельзя забывать о том, что «женщина без тени» - это только призрак, которые не имеет отношения к реальной жизни…

Л. Херманн

Бұғы және жылан. Қола дәуірі. Ерте темір дәуіріне өтпелі кезеңдегі арқар
Олень и змея, эпоха бронзы, архар, переходный этап к раннему железному веку
Deer and snake, the Bronze Age, the goat, the transitional stage to the Early Iron Age

KULZHABASY: IN THE SHADOW OF TAMGALY?

A frequently asked question with my Kazakh colleagues is if Kulzhabasy or Tamgaly is the most important site of Kazakhstan. I will not answer it, because there is no answer. Or we should ask the same question with Eshkiolmes, Akkainar or in a wider perspective with Saimaluu-Tash. It is the peculiarity of these sites to have their own landscape in which petroglyphs were engraved. And it is exactly the sense of petroglyphs to be inscribed in a landscape and to live with the sun. Rock art in museum is a dead art.

It is however clear that some sites are most important than others: sun-heads, chariots, war or erotic pictures, stylistic beauty of the drawings, their chronology… All these elements permit to understand than some sites give to the archaeologists more information about the past, but also some excitement by finding new themes or new drawings instead of documenting one more goat…

And Kulzhabasy owes doubtfulness to these sites: around ten sun-heads, more than 15 chariots, a valley mostly with Bronze Age bulls, four of these bulls more than one meter long, Turkic inscriptions, rock art from an earlier period of the Bronze Age to nowadays…

But is Kulzhabasy more or less important than Tamgaly? Both sites should be analysed not in an opposition but in relation to each other. And for this reason, it is the duty of the Tamgaly museum to study and document Kulzhabasy. Tamgaly is unique, but is better understood if considered in its relations with the other sites of the region. And Kulzhabasy brings a lot of new elements enlightening Tamgaly: the chronology of the Bronze Age is wider in Kulzhabasy than in Tamgaly, suggesting that Tamgaly is the fruit of an evolution which begun in Kulzhabasy; the cult of the bull is present both in Kulzhabasy and in Tamgaly (but also in Akkainar), which shows than Tamgaly should be understood in a regional perspective; sun-heads are present, even if limited, in Kulzhabasy, but are much more important in Tamgaly (but also in Akkainar and in Saimaluu-Tash), questioning the emergence of this thematic in Central Asia.

Kulzhabasy remains in the shadow of Tamgaly, because the world heritage inscription focuses the research and the international visibility on Tamgaly. However, it should not be forgotten that a “woman without a shadow” is only and does not have a real life…

Luc Hermann

ҚҰЛЖАБАСЫДАҒЫ АРБАЛАР

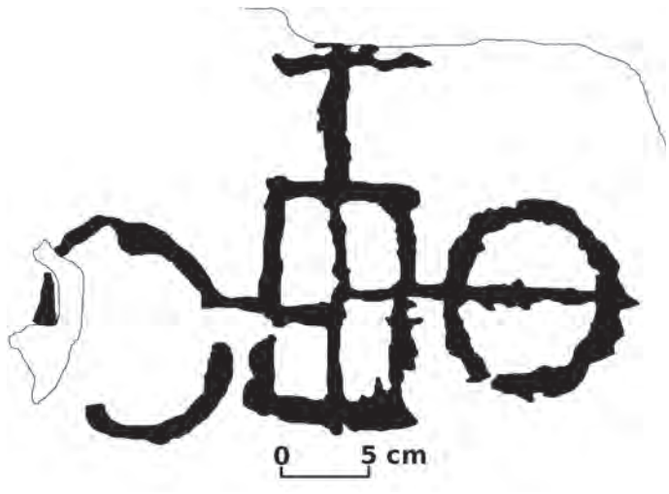

Қола дәуірінің күймесі. 5 шатқал. Л.Херманның кескіндемесі.
Повозка эпохи бронзы, 5 ущелье, прорисовка Л. Херманна
Bronze Age vehicle, 5-th Gorge, L. Herrmann's drawing

Құлжабасыда арба суреттері жиі кездесе бермейді, бірақ бар-жоғы төрт сурет табылған Таңбалыдағыдай сирек те емес. Құлжабасыда барлығы 21 арба табылған және олар қола дәуіріне тиесілі, ал 3-жазықтықта табылған біреуі көне түркі кезеңіне қатысты болуы мүмкін. Барлығы: 1-жазықтықта – екі, 2-жазықтықта – үш, 3-жазықтықта – алты, 4-жазықтықта – үш, 5-жазықтықта – төрт, 14-жазықтықта және Қостөбеде бір-бір арбадан суреттелген. Сонымен бірге, дөңгелек көлік құралы ретінде көрініс беретін 10 және 26-жазықтықта екі петроглиф кездеседі. Осының барлығы арбалардың бірінші (батыс), әсіресе үшінші жазықтықта көптеп шоғырланғандығын көрсетеді.

Кейбір жағдайларда арбалардың жануарларға жегілген суреттері кездеседі: олардың көпшілігі – аттар, мысалы 3-жазықтықта өгіздер суреттелген. Сонымен бірге, осы 3-жазықтықтағы өгіз суреттерімен бірге арба көлігіндегі екі адам бейнеленген.

4-жазықтықтағы жартастың бірінде арба сүйреп бара жатқан екі түйе суреттелген. Бұл жазықтықта түйелердің суреті жиі кездесе бермейді, ал арба жегілген сәттер мүлде сирек. Бірінші

арбада төрт дөңгелек, екіншісі адам отырған екі дөңгелекті арба. Бұл жиекті керуен ретінде суреттеген болар едік.

Егер Ұлы Жібек жолының бойымен аймақтан-аймаққа тауар мен азық-түлік тасымалдауда арбалардың рөлі қаншалықты маңызды болса, олардың сонымен бірге нышандық та сипаты болған. Даниядағы Трундхольмдағы зерттеулер қола дәуірі кезеңіндегі діннен ақпарат береді: дөңгелегі бар құрылғыға орналасқан үлкен қола дөңгелекті сүйреп бара жатқан қола ат мүсіні күн дөңгелегін сүйреп бара жатқан арбаға ұқсайды.

Бұл мүсін Құлжабасыда петроглифтер қашалған уақытқа сәйкес келуі мүмкін, шамамен б.э.д. 1400 ж. тиесілі, аспандағы күннің қозғалысына арналған жоралғы көрсетіп отырғанындай, оның арба үлгісіне қарап суреттелуі мүмкін. Сондықтан да арба күн нышаны ретінде қарастырылады. Ол Құлжабасыда да орналасқан, біз анықтап отырғанымыздай, 3-жазықтықта арбалар күннің шығуы мен батуына дейін күн түсіп тұратын төбенің басындағы көлденең жартаста орналасқан.

Сонымен бірге, дөңгелектердің үш суреті 3, 4, 7, 14 жазықтықта бір-бірден және Қостөбеде біреуі табылған. Дөңгелектер олардың арбаға ұқсастығынан ғана күн нышаны ретінде де емес, оның пішіні күн дискіне ұқсастығынан көрініс беруі мүмкін: сәулелі шеңбер (әдеттегідей сыртында емес - ішінде). Суреттердің ішінде арбалар мен дөңгелектер осы жазықтықта табылған «күнбастылардың» 11 суретімен бірге Құлжабасыдағы күнге табынудың маңызды бөлшегі болған. Бірақ, бұл нышандардың өзара байланысы жоқтығын байқаймыз, яғни күнге табыну әртүрлі екі сипатта болуы мүмкін. Бұл оны тақырыптық саналуандығы жағынан түсіну үшін Құлжабасы петроглифтерінің ауқымды қабатының қалай түзілгендігін тағы бір мәрте көрсетеді.

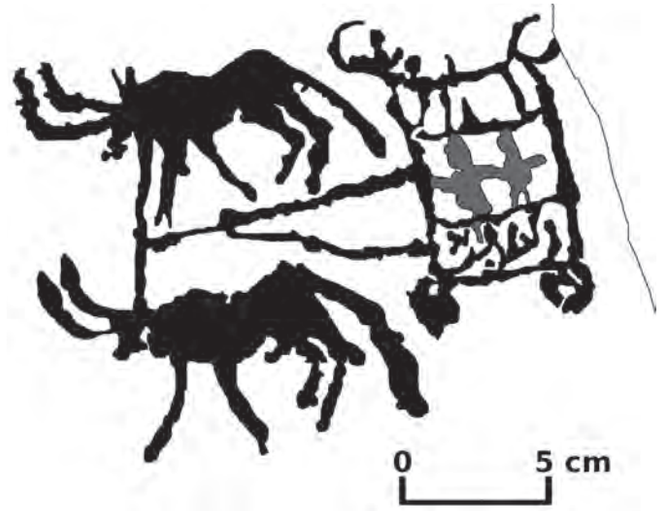

Қола дәуірінің күймесі. 3 шатқал
Повозка эпохи бронзы, 3 ущелье
Bronze Age vehicle, 3-rd Gorge

Л. Херманн

КОЛЕСНИЦЫ КУЛЖАБАСЫ

Изображения колесниц в Кулжабасы - не частый мотив, но все-таки, они не так редки как в Тамгалы, где известны всего лишь четыре их изображения. Всего 21 изображение колесниц было найдено в Кулжабасы и все они относятся к бронзовому веку, кроме одного в долине 3, вероятно, относящемуся к древнетюркскому времени. Всего было обнаружено: две колесницы в долине 1, три в долине 2, шесть в долине 3, еще три в долине 4, четыре в долине 5 и одно изображение в долине 14, а также одно в Костобе, но есть также два петроглифа в долинах 10 и 26, который мог быть интерпретированы как стилизованные колесные транспортные средства. Это показывает, что колесницы были сконцентрированы в первых (западных) долинах, особенно в третьей долине.

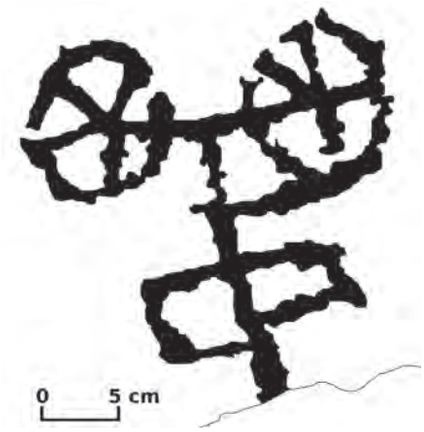

Қола дәуірінің күймесі. 5 шатқал
Повозка эпохи бронзы, 5 ущелье
Bronze Age vehicle, 5-th Gorge

В некоторых случаях колесницы изображены с тягловыми животными: большинство из них - лошади, но есть также в некоторых случаях быки, как, например, в долине 3. Кроме того, этот рисунок с быками в долине 3 изображены также два человека в колесном транспортном средстве.

На одной из плоскостей в долине 4, изображены два верблюда, тянущие за собой две колесницы. Изображения верблюдов довольно редко встречаются в этой долине, а тем более изображения совместно с колесницами еще более редки. У первой колесницы есть четыре колеса и второе только два, но с описанием человека внутри. Мы могли интерпретировать эту панель как караван.

Если колесницы были важны, чтобы транспортировать товары и продукцию от региона до региона, особенно вдоль Великого шелкового пути, они несли также символическое значение. Открытие в Трундхольме, в Дании дает нам информацию о религии периода бронзового века: бронзовая

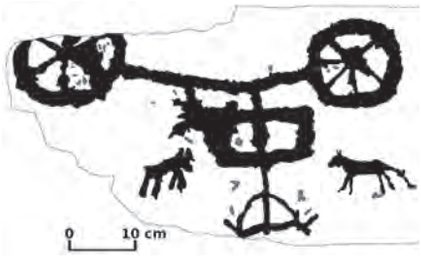

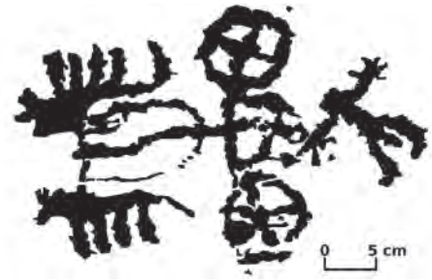

Қола дәуірінің күймесі. 3-шатқал (жануарлармен), 5-шатқалда (жегілген) дөңгелекті арба
Повозки эпохи бронзы, ущелье 3 (с животными), 5 (запряженная) с колесничим
Bronze Age vehicles, Gorge 3 (with animals), 5 (harnessed) with driver

статуя лошади, тянущая большой бронзовый диск, помещенный в устройство с колесами, предполагает колесницу, транспортирующую диск солнца. Эта скульптура, датированная приблизительно в 1400 до н.э, вероятно в то же самое время, когда петроглифы в Кулжабасы были выбиты, показывает ритуал, посвященный движению солнца в небе, что было возможно изображено через образ колесницы. Поэтому колесница рассматривается как солнечный символ. Это также, вероятно, имело место в Кулжабасы, потому что мы замечаем, что две колесницы в долине 3 расположены на вершине холма на горизонтальной скале, освещаемой солнцем от восхода солнца до заката.

Кроме того, три изображения колес были найдены в долине 4, одно в долине 3, одно в долине 7, одно в долине 14 и одно в Костобе. Колеса могут также интерпретироваться как солнечные символы, не только потому, что они связаны с колесницами, но также и потому что их форма подобна диску солнца: круг с лучами (внутри вместо привычного - снаружи).

Колесницы и колеса, из изображения были важным компонентом культа солнца в Кулжабасы, наряду с 11изображениями «солнцеголовых», найденными в этих долинах. Однако мы замечаем, что эти два символа не были связаны, как будто было два различных аспекта этого культа. Еще раз это показывает то, как сложен огромный пласт петроглифов Кулжабасы, чтобы понять в его тематическом разнообразии.

Л. Херманн

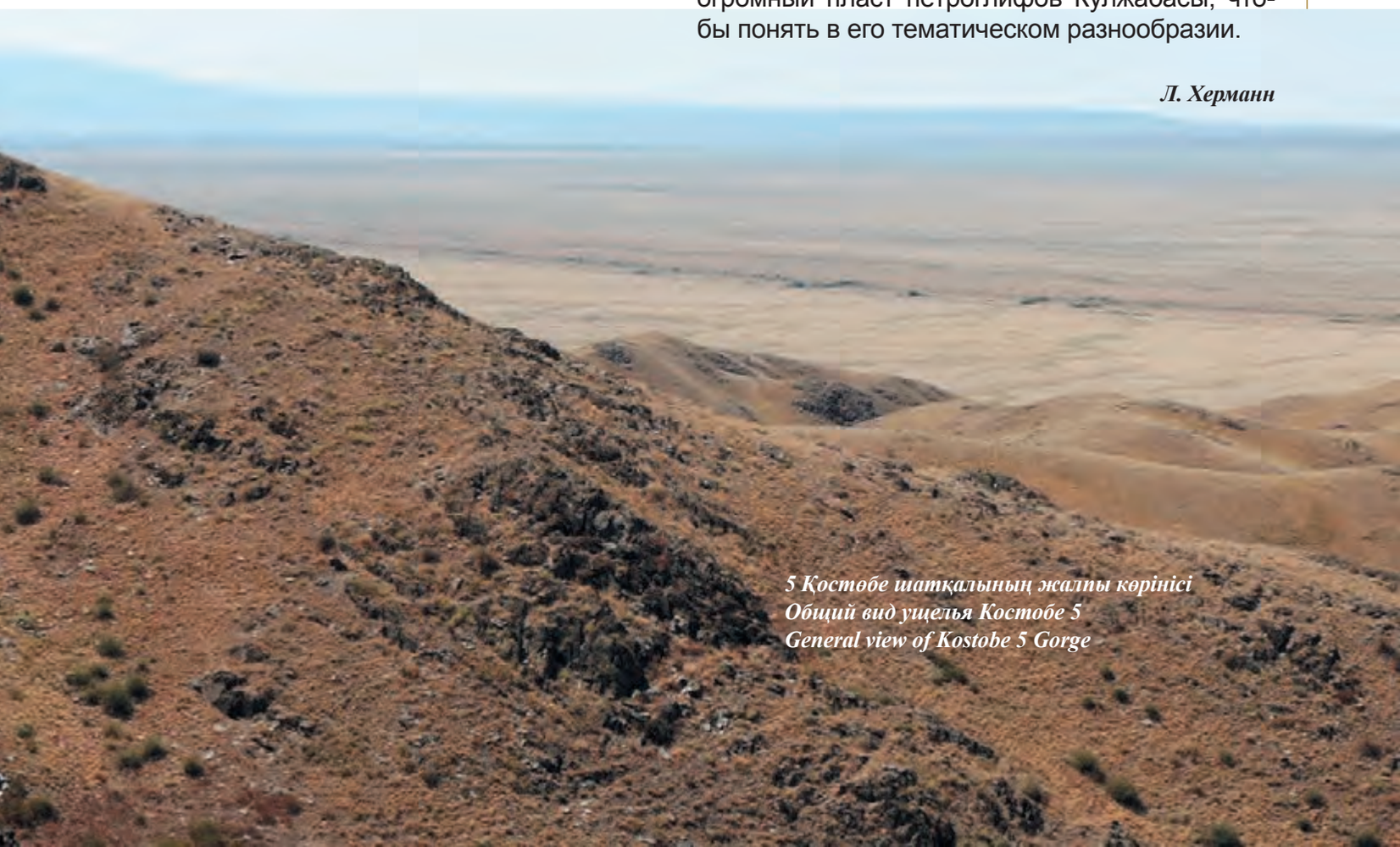

5 Қостөбе шатқалының жалпы көрінісі
Общий вид ущелья Костобе 5
General view of Kostobe 5 Gorge

THE CHARIOTS OF KULZHABASY

Chariots in Kulzhabasy are not a frequent motif, but are also not so rare like in Tamgaly, where only four depictions are known. Altogether, 21 depictions of chariots in Kulzhabasy were found, all from the Bronze Age, except one in valley 3 probably from the Turkic times. There are two chariots in valley 1, three in valley 2, six in valley 3, three in valley 4, four in valley 5 and one in valley 14, as well as one in Kostebe, but there are also two petroglyphs in valleys 10 and 26 which could be stylised wheeled vehicles. It shows that chariots were concentrated in the first valleys, especially near the third valley.

In some cases, animals drew these chariots: most of them are horses, but there are also some bulls, like in valley 3. Furthermore, this drawing with bulls in valley 3 also shows two people inside the wheeled vehicle.

In valley 4, a panel shows two camels drawing two chariots. The presence of camels is quite rare in this valley and their association to chariots is even rarer. The first chariot has four wheels and the second only two, but with the depiction of a man inside. We could interpret this panel as a caravan.

If chariots were important to transport products from region to region, especially along the Silk Road, they carried also a symbolic meaning. A discovery in Trundholm, Denmark gives us information on the Bronze Age religion: a bronze statue of a horse drawing a large bronze disk placed on a device with wheels suggests a chariot transporting the sun disk. This sculpture, dated around 1400 BC, probably in the same time that the Kulzhabasy petroglyphs, shows the belief that the motion of the sun in the sky was possible thank to a chariot. For this reason, the chariot is seen as a solar symbol. It was also probably the case in Kulzhabasy, because we observe that two chariots in valley 3 are located on the top of a hill on a lying rock, enlightened by the sun from sunrise to sunset.

Furthermore, three wheels were found in valley 4, one in valley 3, one in valley 7, one in valley 14 and one in Kostebe. Wheels can also be interpreted as solar symbols, not only because they are associated to chariots, but also because their shape is similar to the sun disk: a circle with rays (inside instead of being outside).

Chariots and wheels were an important component of the sun cult in Kulzhabasy, as well as the eleven sunheads found in these valleys. However, we observe that sunheads and chariots were not associated, as if there were two different aspects of this cult. Once more, it shows how Kulzhabasy is complex to understand in its thematic.

L. Hermann

Арба, арбаға жегілген жануарлар және арбакештің схематикалық бейнесі
Схематическое изображение колесницы запряженных животных и колесничьего
The schematical image of the chariot, the harnessed animals, driver

«Күнбасты» суреттің аяқталмаған немесе шиеленісіп салынған суреті, 1 шатқал.
«Лабиринт» или нимб незавершенного «солнцеголового», ущелье 1
«Labyrinth» or nimbus of incomplete «sunheaded», gorge 1

Әр кезеңдердегі жануарлар мен қола дәуіріне жататын шиеленіскен сурет. Железняков Б.А. Ежелгі… Марьяшев А.Н. бойынша) О.Н. Гумированың кескіндемесі.

Лабиринт эпохи бронзы и разновременные животные (прорисовка О.Н. Гумировой, по Марьяшев А.Н., Железняков Б.А. Древности…)

«Labyrinth» or nimbus of incomplete «sunheaded», gorge 1

АНТРОПОМОРФТЫ ДИСКІЛЕР МЕН АЙНАЛАРДЫҢ ЖАРТАСТАҒЫ СУРЕТТЕРІ

Құлжабасы бейнелерінде кең түрде қанат жайған өнер туындыларының тұтас бір кезеңі, біздің шамалауымызша, орта қола дәуірі. Ең бастысы, ондағы сипат алған айналар антропоморфтық белгілермен ерекшеленеді. Мұндағы бейнелердің көпшілігінің қолы бар, (киімдерінің де жұрнағы кездеседі) кейде аяғы бар дискілердің ұшырасуы Құлжабасы ескерткіштерінде жиі байқалады. Б.з.б. III мың жылдықта, қола дәуірлік Бактрияда антропоморфтық петроглифтерде осыған ұқсас бейнелер кезеңі бар. (Намазга V (Pittman H. Art of the Bronze Age. Southeastern Iran, Western Central Asia and the Indus Valley (1984)). Айналардың бірінде қолдары белінен шығып тұрған әйелдің денетұрқы көрініс беріп тұр. Бұл айна әдебиетте кеңінен таныс Сапалитепа айналарының біріне өте ұқсас.

Антропоморфты айна БМАК, (Pittman H. Art of the Bronze Age… бойынша)

Антропоморфное зеркало БМАК, (по Pittman H. Art of the Bronze Age…)

An anthropomorphous mirror of Bactria Margiana Archaeological Complex (BMAK), (according to: Pittman H. Art of the Bronze Age …)

Құлжабасыдағы қола дәуір қабырларына шектеулі көлемде қазба жұмыстары жүргізіліп, аздаған жасалымдар (артефактілер) алынды, бірақ олардың ішінде айна тектестілер кездескен жоқ. Құлжабасы жартастарында қалдырылған бейнелердің ішінде ғылыми сараптама жүргізуге болатын айналар мен антропоморфтық дискілер жеткілікті. Бәлкім, мүмкіндігінше айқын, «зиялы» қауымның антропоморфтық мәнге ие мифологиялық жаратылысы және «төмендегілердің» «зооморфтық» болмыс ерекшелігі берілген. Жартастағы бейнелерде қандай да болмасын өзіне жүктелген міндетті табысты орындаған, орта қола дәуірдің рәсімдерін (ритуал) жүргізген сол кезеңдегі абыз ба, бақсы ма, біз оны қалай топшылай аламыз. Егер, біздің жорамалымыз шынайы болса, онда жартастағы бейнелерде суретшілер атқарылып отырған рәсімдердің ең бір түпкілікті мәнін ғана беруге тырысып, қолдарына айна, шағылысқан темір дискілер ұстаған адамдармен байланыстырған.

Құлжабасыда бейнеленген айналардың тұрпатына А.Е. Рогожинский жеткілікті түрде зерттеулер жүргізіп, баспасөз беттеріне жариялады (Рогожинский А.Е. «Орта Азия жартас өнеріндегі көне жериеленушілік өркениеттің образдар мен шынайылық ...» Кемерова, 2011. С. 96-97). Автор бейнелердің беретін мағынасын аша отырып, түпкі түйініне дейін бойлап, антропоморфтық образдың күн-жұлдыз құдайшылығының қалыптасуы туралы идеяны тиянақтайды. Шындығында, мұндай образдар Орта Шығыста үлкен ауқымда жинақталған және қала мәдениеті дамыған аймақтарда өзіне тән ерекшелігі бар күйінде біздің заманымызға, сірә, өзінің толық көлемінде жетпеген. Мәселен, сол кездегі адамдардың тұрған қора-жайы, ғибадат құрылыстары туралы сызбалар жоқ. Мұнымен бірге, бізде өте көп мөлшердегі күн бейнесіндегі, антропоморфтық нышандары бар қола дәуірлік айналар жеткілікті. Олар Шу-Іле қоныс аймағында әр түрлі жартастағы бейнелері арқылы бізге жетіп отыр және тікелей діни түсініктегі «күн және айбастылардың» рәсімдеріне (ритуалдарына) айналар, күншуақ дискілер де қатысуы мүмкін.

Қола дәуір бейнелері жарқын да жинақы, табиғи түп нұсқасынан ұзай қоймаған, өз заманына

сай толықтырылып отырған діни түсінік туралы деректердің аралығы соншалықты бір әсерлі. Мұндай жағдайлар Солтүстік Еуропа елдерінде жартастағы бейнелеудегі дискілер ғана емес, шамасы қола дәуір рәсімдерінің қатысушылары болса керек, мұражайларда экспонаттардың түпнұсқалары да тұр. Өте ертедегі қойылымдар, бәлкім БМАК (Бұл не?) болар, Құлжабасының басқа да бейнелері көрініс береді. Мәселен,торлы бейнелер, тік бұрышты фигуралар, тор көздерге бөлінген тура сызықтар, көбіне көлденең, болмаса ептеп жантайған жартас тегістігіне ойылған.

Бейнелердегі торлардың саны әртүрлі болып келеді, дегенмен 8х9 бөліктер басымырақ. Мәселен, діни бағытта, болмаса қаруланған жауынгерлер, айқара тәрізді сызық, (крест) екі басты кір (гантель) сияқты фигуралар, «көзілдірік тектес» одан басқа да петроглифтер баршылық.

Мұның бәрі Орталық Азияның оңтүстігіндегі тұрғындардың бұл бейнелермен жете таныстығында ғана емес, жазира көгалдарда отырықшы жер иеленушілікте рухани-мәдени белсенділіктің, тіпті қола дәуірдің ең ерте кезеңдерінде, өзара әрекеттестігінің куәсі болып тұр.

«Аяғы бар күнбасты» диск. Қола дәуірі. 2 шатқал
Л. Херманның кескіндемесі
«Солнечный диск на ножках» эпоха бронзы, 2 ущелье, прорисовка Л. Херманна
«A solar disk on legs» the Bronze Age, 2-nd Gorge, L. Herrmann's drawing

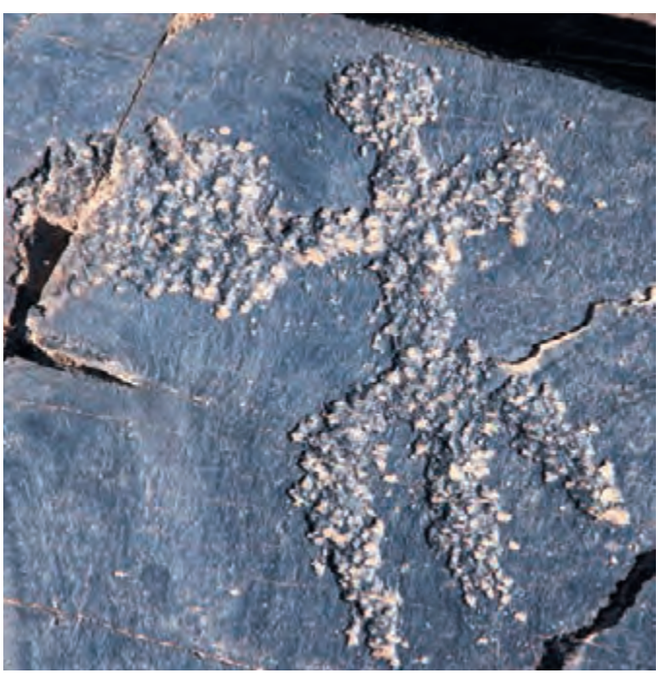

Болжаммен оң қолында диск ұстаған құйрықты адам. 5-шатқал. Қола дәуірі.
Человек с хвостом (жрец, шаман), предположительно с диском в правой руке, эпоха бронзы, 5 ущелье
The person with a tail (the priest, the shaman), presumably with a disk in the right hand, the Bronze Age, the 5-th Gorge

Ұстағышы бар қола айна. Ерте темір дәуіріне өту кезеңі. Сақ дәуірі. 5 шатқал.
Бронзовое зеркало с боковой ручкой, переходный этап к раннему железному веку, сакское время, 5 ущелье
The bronze mirror with the side handle, a transitional stage from the Early Iron Age to the Sakae Time, the 5-th Gorge

Подобные изображения в Кулжабасы достаточно распространены и составляют определенный срез его искусства эпохи, как мы предполагаем средней бронзы. Главным образом, они могут характеризоваться зеркалами, в частности с подчеркнутыми антропоморфными признаками, чаще наличием рук (деталями одежды, как в данном случае) или дисками на ножках, часто изображаемыми в Кулжабасы. В качестве аналогии можно привести антропоморфное бактрийское бронзовое зеркало III тыс. до н.э., периода Намазга V (Pittman H. Art of the Bronze Age. Southeastern Iran, Western Central Asia and the Indus Valley (1984). Ручке зеркала приданы явные черты женской фигуры с руками на бедрах (рис.). Зеркало, аналогичное одному из зеркал из Сапаллитепа, широко известному по литературе.

Раскопки захоронений бронзового века в Кулжабасы проводились очень в ограниченном количестве, получено небольшое число артефактов и подобные статусные зеркала не в их числе. В достаточном для анализа числе изображения зеркал и антропоморфных дисков оставлены в Кулжабасы на скалах. Вполне возможно, что на определенном этапе развития мировоззрения характерная «антропоморфность» придавалась мифологическим существам высшего порядка, а «зооморфность» низшего. Но как мы можем предполагать по изображениям на скалах жрецы или шаманы того времени с успехом справлялись и с теми и другими ролями, отправляя ритуалы эпохи средней бронзы. Если наше предположение, верно, то на скалах художники отразили, лишь самую суть ритуала, связанного с людьми, держащими зеркала или металлические отражающие диски. Полная реконструкция ритуала вряд ли возможна на сегодняшнем этапе развития науки.

Типология зеркал изображенных в Кулжабасы в достаточной степени была проработана и опубликована А.Е. Рогожинским (Рогожинский А.Е. Образы и реалии древнеземледельческой цивилизации Средней Азии в наскальном искусстве.... Кемерово, 2011. С. 96-97). В заключение той статьи, автор, по-сути излагает ее резюме, которое формулирует идею о сложении антропоморфного образа солярно-астрального божества. Действительно, образ складывался на большой территории Среднего Востока и в среде развитой городской культуры он приобрел одни черты, которые до нашего дня, видимо, дошли не в полном объеме, например, нет никаких данных о возможных росписях жилищ и культовых построек. Вместе с тем, мы располагаем большим количеством бронзовых зеркал с солнечной символикой и антропорморфными чертами. В поселенческой среде Чу-Или дошли до нас в форме различных наскальных изображений и непосредственно культовых изображений «солнце- и луноголовых», так и зеркал и, видимо, солнечных дисков, которые вполне могли участвовать в ритуалах.

В любом случае, все не познанное или познанное не до конца лишь привлекает повышенное внимание. Символика бронзового века, яркая и лаконичная, ушла не далеко от естественного оригинала и может быть понята именно так сквозь призму данных о религии, которые постоянно дополняются. В этом смысле в странах Северной Европы имеются не только изображения на скалах подобных дисков, но и имеются экспонаты в музеях – подлинные, по-видимому участники ритуалов бронзового века (рис.). К наиболее древним представлениям, возможно также к Бактрийско-Маргианский археологический комплекс (БМАК), восходят и некоторые другие изображения в Кулжабасы, например изображения «решеток» - прямоугольных фигур, разделенных прямыми линиями на ячейки, выбитых преимущественно на горизонтальных или немного наклонных плоскостях. Они имеют разное число клеток, но преобладающим числом является 8х9 делений. Имеется и множество изображений других предметов, например культа или вооружения, крестообразных и гантелеобразных фигур (очкообразных знаков). Все это свидетельствует не просто о знакомстве местного населения с духовной культурой оседло-земледельческих оазисов юга Центральной Азии, но и об активных взаимодействиях даже на самых ранних этапах эпохи бронзы.

Қола дәуірінің соңғы кезеңіндегі жартас. Сақ дәуірі. Қола айна, адам, жануарлар.
Плоскость эпохи поздней бронзы – сакского времени. Бронзовое зеркало с ручкой, человек, животные
The panel with images of the Late Bronze and the Sakae Time. The bronze mirror with the handle, the man and animals

ROCK CARWINGS OF ANTHROPOMORPHOUS DISKS, MIRRORS

Similar images are rather distributed in Kulzhabasy and make a certain cross-section of it's rock art of an era as we assume of the Middle Bronze. Mainly, they can be characterized by mirrors, in particular with emphasized anthropomorphous signs, is more often existence of hands (clothes details as in this case) or the disks on legs which are often represented in Kulzhabasy. It is possible to give an anthropomorphous Bactrian bronze mirror of the III millennium BC, the period of Namazga V as analogy (Pittman H. Art of the Bronze Age. Southeastern Iran, Western Central Asia and the Indus Valley (1984). The handle of a mirror has been given obvious lines of a female figure with hands on hips (fig). The mirror similar to one of mirrors of Sapallitepa widely known by literature.

Excavation of burials of the Bronze Age was carried out in Kulzhabasy very much in limited scales , the small number of artifacts and similar status mirrors not is received among them. In number of the image of mirrors, sufficient for the analysis, and anthropomorphous disks were carved in Kulzhabasy on rocks. It is quite possible that at a certain stage of development of outlook characteristic"antropomorhous characters" was given to mythological beings of the highest order characteristic "zoomorphous" character" to the lowest. But as we can assume according to images on rocks priests or shamans of that time with success coped also with those and other roles, sending rituals of an era of average bronze. If, truly, then artists have reflected our assumption in rocks, only the essence of the ritual connected with the people holding mirrors or the metal reflecting disks. Full reconstruction of a ritual is hardly possible at today's stage of development of science.

The typology of the mirrors represented in rock art of Kulzhabasy sufficiently has been developed and published by A.E. Rogozhinsky (Rogozhinsky A.E. Images and realities of the Early Agrarian civilization of Central Asia in rock art.... Kemerovo, 2011. Page 96-97). In conclusion of that article, the author, in fact states her to the summary which formulates the idea about addition of an anthropomorphous image of the solar and astral deity. Really, the image developed in the big territory of the Middle East and in the environment of the developed city culture he has gained one lines which about our day, probably, have reached not in full, for example, there are no data on possible paintings of dwellings and cult constructions. At the same time, we have a large number of bronze mirrors with a solar symbolics and antropormorphous lines depictions on it. In the settlement circle of Chu-lle region send in addition to us in the form of various rock carwings and directly cult images of the " sun- and the lunarheaded" and also mirrors and, probably, solar disks which quite could participate in rituals.

Anyway, all that were not learned or learned not up to the end only draws special attention. The symbolics of the Bronze Age, bright and laconic, has left not far from the natural original and can be understood quite so through a prism of data on religion which are constantly supplemented. In this sense in countries of Northern Europe there are not only images on rocks of similar disks, but also there are exhibits in the museums – original, apparently participants of rituals of the Bronze Age (fig). To the most ancient representations, also Baktria-Margiana Archaeological Culture (BMAC) is possible, there ascend also some other images in Kulzhabasy, for example images of "lattices" - the rectangular figures divided by straight lines into cells, which were carved out mainly on horizontal or a little inclined big dimensions panels. They have different number of cages, but the prevailing number are 8x9 divisions. There is also a set of images of other objects, for example a cult or arms, crosswise and the figures (the glasses-shaped signs). All this de-monstrates not just acquaintance of the local population to spiritual culture of settled and agricultural oases of South of Central Asia, but also active interactions even at the earliest stages of the Bronze Age.

Солтүстік Еуропа жартастарындағы сурет: Күн сәулесімен шағылысатын диск ұстаған адам (Kaul F. Ships on Bronzez бойынша). Изображение на скалах Северной Европы: Жрец, держащий светоотражательный диск (по: Kaul F. Ships on Bronzez). The image of the priest with mirror or disk, Nortern Europe. (accordimg: Kaul F. Ships on Bronzez).

Ұстағышы бар қола айна. Қола дәуірі.
Зеркало бронзовое с боковой ручкой. Эпоха бронзы
A bronze mirror with the side handle, the Late Bronze, 5-th Gorge

Ту ұстаған салт атты. Ерте түркі дәуірі
Всадник со знаменем древнетюркского времени
The rider with a banner, the Early Turkic Time

Ерте түркі дәуірінің композияциясы
Композиция древнетюркского времени
Image composition of the Early Turkic time

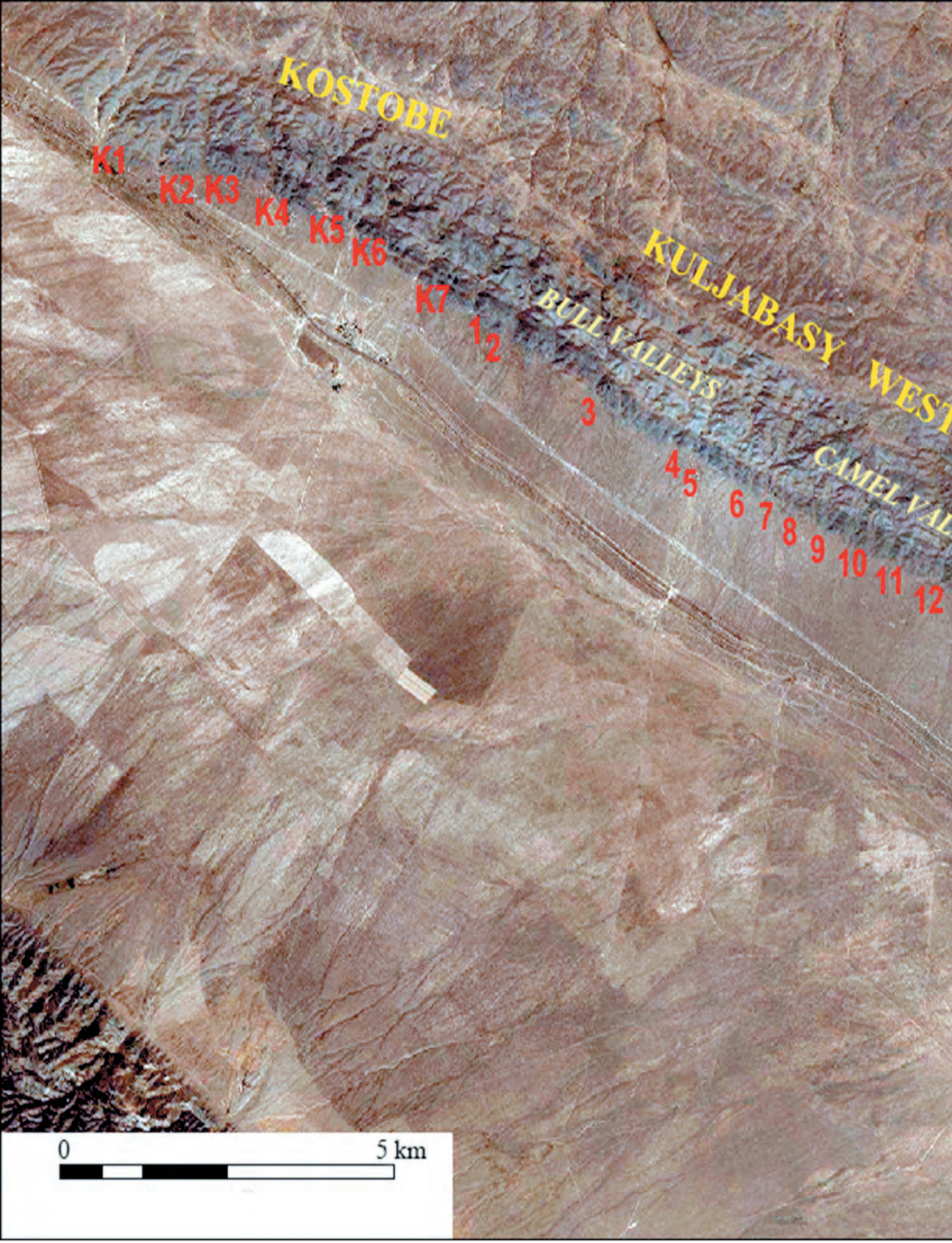
KOSTOBE
K1
K2
K3
K4
K5
K6
K7
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
BULL VALLEYS
KULJABASY WEST
CAMEL VAL
0
5 km

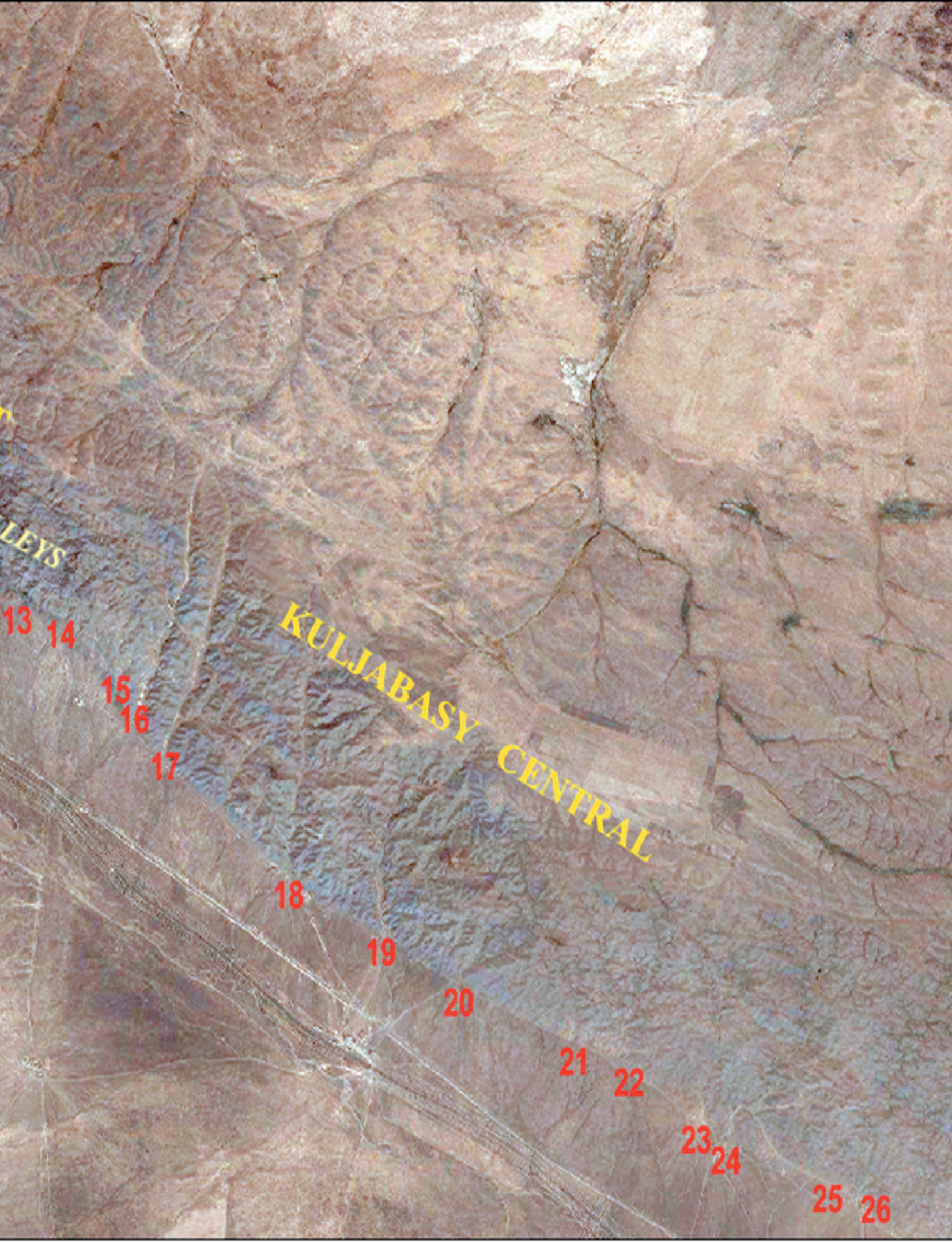
LEYS
KULJABASY CENTRAL
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26

Бел және Қордай стансаларының аралығындағы «Түрксіб» темір жолы бойымен солтүстікке қарай созылып жатқан Құлжабасы үстірті өткен ғасырдың соңына дейін елеусіз жатқан бір өлке болатын.

Мұнда көктемде тіршілік дүр етіп оянып, айналаға жан кіріп, бұлақтар сылдыр қағып, құстар ұялап, сан түрлі гүлдер ашылады. Қалған уақытта құмдауыт төбелер мен бұйығып жатқан аласа таулардың суық кейпіндегі бұл маң туристердің назарын аударған емес.

Алайда, петроглифтердің ашылуымен бұл маңның өзіндік ішкі әдемілігі көз тартып, тарихи-мәдени ландшафтың терең мазмұны көрініс беріп, табиғатпен үйлесім тапқан жартас беттерінде 4 мың жылдан астам уақыттан бері тұрған көне суреттер тарихымызға тіл бітірді.

Оқымысты биологтардың пікірінше қазіргі құрғақ климатты Шу-Іле таулары бұрындары адамдардың өмір сүруіне және шаруашылық жүргізуіне қолайлы әрі ылғалды болған. Алайда, Құлжабасының құпияларының басты сыры мен қасиеті көне адамдардың тасқа қашап салған суреттер шедеврімен байланысты болып отыр.

Құлжабасыдағы жартасқа қашалған бейнелеу өнері көлемі мен суреттер саны және жан толқытарлық сезімге толы күнбасты «құдайлардың» бейнесі арқылы көрермендерге айтарлықтай әсер ету мақсатына жету үшін пайдаланылған көркем құралдардың әр түрлілігі Таңбалыдан кем түсе бермейді.

Жалпы айтқанда, Таңбалы – Орта Азияның солтүстік бөлігінде орасан аймақты қамтып жатқан орта қола дәуірдегі тасқа таңбалау өнерінің шоқтығы. Өз кезегінде осынау кескіндемелер санының көптігі жағынан басым бола отырып, бұл суреттер осы дәуірдегі анағұрлам көне және «тамғалы стилінің» түптегін зерттеудің қайнар көзі болып табылды. Құлжабасыда ұзындығы 1 ден 1,6 метрге дейінгі бұқалардың суреттері тіркелді. Ірі және орташа бұқалардың денелері күн шеңберлі белгілермен, торлы, әртүрлі өрнектермен қоса берілген. Көне суреттер барынша жинақталған көптеген шатқалдарда жекелеген және кейбір суреттер тормен берілуі б.д.б. XXIII по XVIII ғасырлардағы Бактрия мен Маргиананың мәдени байланыстарының әсері бақалады. Ұқсас суреттерді З. Самашев және басқа да Қаратау үстірті ескерткіштерін зерттеушілер жариялаған еді. Бұған Синьцзян суреттерінің ұқсастығы туралы б.д.б. II мыңжылдықтың басы – III мыңжылдықтың екінші жартысы деп А.А. Ковалев тарапынан тіркелген дерек жарияланды.

Құлжабасыдағы көне петроглифтерінің жиынтығы осы дәуірге жатады. Жетісудағы «күнбасты» бейнелерді таңбалау дәстүрі және көптеген жануарлар мен адам пішіндес кейіптер мен оған үйлесімдік бізге Таңбалыдан жақсы таныс. Бұл суреттер орта қоланың басына жатады деп шамалауға болады. Петроглифтердің бұл жиынтығы және бұдан басқа да толып жатқан көріністер Р. Саланың пікірі бойынша салыстырмалы түрде ерте қола мен қола дәуірлік.

Бір заманда Құлжабасының әр шатқалында адам мен мал қажетіне жараған мол су көздері болған, бұл арада жер өңдеу кәсібі XIX-XX ғасырлардың шегіне дейін жетіп, жерді пайдаланудың өзіндік дәстүрлі үлгісі сақталған: шоқ талдардың айналасындағы қаланған тастар, көктеректер, бұлақтар арнасы, бөгеттер, егістікке арналған шағын алаңдар, Жақсылықсай, Қарбызсай атауларымен сәтті үйлесіп, Дулат тайпасының Ботпай, Сыйқым руларының жартастардағы көптеген таңбалары және жүздеген жыл бұрын ойылған араб әрпіндегі қазақ жазбаларын кездестіреміз.

Іс жүзінде Құлжабасының барлық шатқалдарында және батыстағы көршілес Қостөбе кешенінің барлық аңғарларында бірнеше ондаған, жүздеген тіпті мыңдаған жыл бұрын сызылған петроглифтер бар. Сондай-ақ, өзінің көркемдік құндылығы мен ғылыми көзқарастардың көзі болып табылатын Құлжабасы бейнелері 3, 1, 2,5, 14 шатқалдарда шоғырланған, Қостөбеден мысалға алғанда 3 шатқалды алуға болады. Кешеннің кейбір шатқалдары жазық ландшафты болып келеді де ол жерде қағымдау үшін беті тегіс жартас табу қиынға соғады. 15-17 шатқалдар дәл осындай. Бұл жер мал жайылымына қолайлы болғандықтан қоныс, тұрақ орны ретінде көп пайдаланбағаны зерттеу, бақылау жүргізуден белгілі болып отыр, алайда, соның өзінде бұл арада түрлі дәуірлердің қабырлары жеткілікті.

XIX-XX ғасырлардағы қыстаудың орны
Зимовка XIX – нач. XX вв. в ландшафте
A place of location of the settlement in the end of 19-th – the beginning of the 20-th centuries in the landscape

Хребет Кулжабасы до самого конца прошлого века воспринимался, в лучшем случае, как неприметный природный ландшафт, расположенный непосредственно к северу вдоль участка железной дороги «Турксиба» (между станциями Бель и Кордай), где лишь на короткое весеннее время расцветает жизнь, во всем ее полноцветии: бьют родники, гнездятся птицы, расцветают многочисленные виды цветов. В остальное время, аскетичные виды невысоких гор, сложенных главным образом из песчаников, прикрытые редкой растительностью никогда не привлекали сюда много туристов.

Однако с открытием здесь петроглифов постепенно начала раскрываться внутренняя красота и глубокое содержание историко-культурных ландшафтов, вписанные в природные, как древние рисунки, как пример традиции использования на протяжении более чем 4-х тысячелетней истории. Ныне засушливый климат, как утверждают ученые-биологи был более влажным и пригодным для жизни и хозяйства в горах Чу-Или. Уникальность культурной составляющей ландшафтов Кулжабасы кроется, в первую очередь в шедеврах наскального искусства.

Наскальное искусство Кулжабасы мало в чем уступает Танбалы (уступая, по количеству и размерам, изображений «солнецеголовых» разнообразию художественных средств достижения целей значительного эмоционального воздействия на зрителей). Судя по всему, Танбалы – венец наскального искусства средней бронзы огромного региона, значительной части севера Средней Азии. В свою очередь, превосходя по общему числу изображений, изображение этой эпохи являются еще и более древними и могут служить источником по исследованиям генезиса, так называемого «тамгалинского стиля». А также выявлению и формулированию особенностей «кулжабасинского стиля» петроглифов, который характеризуется большей «архаичностью», длительным периодом существования (древние рисунки оказывали значительное воздействие на художников более поздних периодов эпохи бронзы).

В Кулжабасы документировано значительное число крупных изображений быков от 1 до 1,6 м в длину. Туловища подобных крупных и средних быков заполнены солярными знаками, сеткой, различными орнаментами. Во многих ущельях в скоплениях наиболее древних рисунков, а часто и отдельные изображения решеток, связываются с культурными влияниями Бактрии и Маргианы периода с XXIII по XVIII вв. до н. э. Подобные же изображения опубликованы З.Самашевым и другими исследователями памятников хребта Каратау и по аналогиям с изображениями из Синьцзяна, опубликованными А.А. Ковалевым датированы серединой, второй половиной III тыс. – началом II тыс до н.э. Ранние публикации памятников наскального искусства Каратау, не располагали столь ранними и достаточно обоснованными датировками. Очевидно, что ранний массовый пласт петроглифов Кулжабасы относится к этому периоду. Традиция выбивки изображений «солнцеголовых» в Жетысу, и многочисленных зоо- и антропоморфных образов, синхронных им, хорошо известных по Тамгалы, очевидно относится к началу средней бронзы. Этот пласт еще более многочисленных изображений (сравнительно с ранним периодом бронзы, до бронзовым по мнению Р. Сала) отчетливо прослеживается и в Кулжабасы.

В каждом ущелье Кулжабасы имелся и в большинстве ущелий имеется водный источник, обеспечивавший не только людей и скот, но и в некоторых случаях ограниченное земледелие вплоть до рубежа XIX – XX вв. Значительная часть этого традиционного землепользования сохранились: каменные выкладки вокруг рощ ив и осин, русел речек, дамбы, небольшие поля, удачно коррелируются с названиями Жаксылыксай, Карбызсай и другими, которые должны связываться с дулатами, принадлежавшим к родам ботпай и сейкым оставившим многочисленные тамги и арабографичные казахские надписи, выбитыми более столетия назад.

Практически во всех ущельях Кулжабасы и соседнего с запада комплекса Костобе имеются петроглифы в количестве от нескольких десятков до нескольких сотен и более тысячи в каждом. К крупным по числу изображений, а также и по своей ценности с художественной и как источник точки зрения можно, прежде всего,

отнести 3, 1, 2, 5, 14 ущелья Кулжабасы, отдельные ущелья Костобе, например 3. Некоторые ущелья комплекса представляют более равнинный ландшафт и там очень трудно найти скальные выходы с пригодными для выбивки поверхностями. Прежде всего, это 15-17 ущелья. Они могли использоваться в качестве мест для выпаса скота, очевидно, что и селились в этих ущельях значительно меньше, что подтверждается и разведками, но в них находятся значительное число могильников разных эпох.

3 шатқалдың жотасындағы петроглифті жартас. Қола дәуірі
Плоскость на вершине одной из сопок 3 ущелья, петроглифы эпохи бронзы
The panel at top of one of hill of the 3-rd Gorge, petroglyphs of the Bronze Age

The Kulzhabasy Ridge till the end of the last century was perceived, at best, as the imperceptible natural landscape located directly to the North along the site of the railroad of Soviet period “Turksib” (between Bel and Korday railway stations) where only in the for short spring time life, in all her bright blossoms: pure water springs, birds nest, numerous species of flowers blossoming etc. In the rest of the time, the ascetic views of the low mountains put mainly from sandstones, covered with rare vegetation never attracted many tourists here.

However from the opening time here of the main petroglyphs the internal beauty and the deep content of historical and cultural landscapes entered in natural as ancient drawings, as an example of tradition of using throughout more than 4-thousand-year history has gradually begun to reveal. The droughty climate of nowadays, in historical times was more damp and suitable for life and economy in Chu-Ily Mountains according to scientists biologists. The uniqueness of a cultural component of landscapes of Kulzhabasy is, first of all in masterpieces of Rock Art.

Rock Art of Kulzhabasy Ridge just a little in what concedes to Rock Art of Tamgaly (by quantity and sizes of "sunheaded" images to a variety of art means of achievement of the goals of considerable emotional impact on the audience). Apparently, the Tamgaly is the wreath of the rock art of the Middle Bronze of the huge region, a considerable part of the northern part of Central Asia. Surpassing in the total number of images, the image of an era are also more ancient and can be a source on researches of genesis, so-called the "Tamgaly style". Also identification and formulation of features of the "Kulzhabasy style" which petroglyphs is characterized as more "archaic", and the longer period of existence of its scale (ancient drawings made considerable impact on artists of later periods of the Bronze Age).

The considerable number of large bulls images dimensions 1-1.6 m length documented in Kulzhabasy complex. Trunks of large and smaller bulls are filled with solar signs, a grid, and various ornaments. In many gorges in congestions of the most ancient drawings, and it is frequent also separate images of lattices which connected with cultural influences of Bactria and Margiana of the period from 23-rd till 18-th centuries B.C. Similar images were published by Z. Samashev and group of researchers of rock art sites of Karatau Ridge and by analogies to the images from Xinjiang region, published by A.A. Kovalyov were dated with the period of the middle, the second half of III Millennia – the beginning of II Millennia BC. Early publications of rock art sites of Karatau Range, had no so early and reasonable dating. It is obvious that early mass layer of petroglyphs of Kulzhabasy belongs to this early period of the Bronze Age. The tradition of carving of images of "sunheaded" in Zhetysu region, both numerous zoo- and anthro-pomorphous images, the synchronous to them, well-known from Tamgaly obviously belongs to the beginning of the period of the Middle Bronze. This layer of even more numerous carved images (comparely with the earliest period) is distinctly traced also in Kulzhabasy.

In each gorge of Kulzhabasy Mountains a water source providing not only people and the cattle breeding, but also limited agriculture that existed up to a boundary of the XIX-XX centuries available and in the majority of gorges there is still existed. A considerable part of this traditional land using have remained: stone fences and around groves of willows and aspens, beds of small rivers, dams, small fields, are successfully correlated with names of main valleys Zhaksylyksai, Karbyzsai and others which have to contact Dulats, belonging to kin of Botpay or Seykym that left numerous tamgas (patrimonial signs) and in Arabic letters Kazakh inscriptions, carved out more than a century ago.

Almost in all gorges of Kulzhabasy and the Kostobe Mountains, next to the West from Kulzhabasy, there are petroglyphs in quantity from several tens to several hundred and more than one thousand in every of gorges. To large on number of images, as well as on the value with art and as a source of the point of view it is possible to carry, first of all, 3, 1, 2, 5, 14 gorges of Kulzhabasy, certain gorges of Kostobe, for example 3. Some gorges of a complex represent more flat landscape and there it is very difficult to find rocky surfaces with surfaces, suitable for carving. First of all, it is in 15-17 gorges. They could be used as places for a cattle pasture, obviously, as lodged in these gorges much less that is confirmed also by investigations, but in them there are considerable number of burial grounds of different times.

3 шатқалдағы жазғы тұрақ орны
Полевой лагерь в 3-ем ущелье
The field camp in the 3-rd Gorge

Құлжабасы шатқалындағы су айырығындағы тасты қорған
Каменный курган на водоразделе ущелий Кулжабасы
A stone barrow in a watershed of gorges of Kulzhabasy Range

Дөңгелек, оңға және төмен жүрген жануарлар. Мифтік көрініс. 4 шатқал, қола дәуірі.
Колесо, животные, идущие направо и вниз: мифологическая сцена эпохи бронзы, 4 ущелье
A wheel, the animals that are going to the right: mythological scene of the Bronze Age, the 4-th Gorge

3 Қостөбе шатқалынан шығар көрініс
Общий вид на выход изущелья Костобе 3
A general view on an entrance- exit of the Kostobe 3 Gorge

Ерте түркі дәуірінің петроглифтері. Қостөбе 2
Петроглифы древнетюркской эпохи, Костобе 2 (К2)
Petroglyphs of the Early Turkic Time, Kostobe 2 (K2)

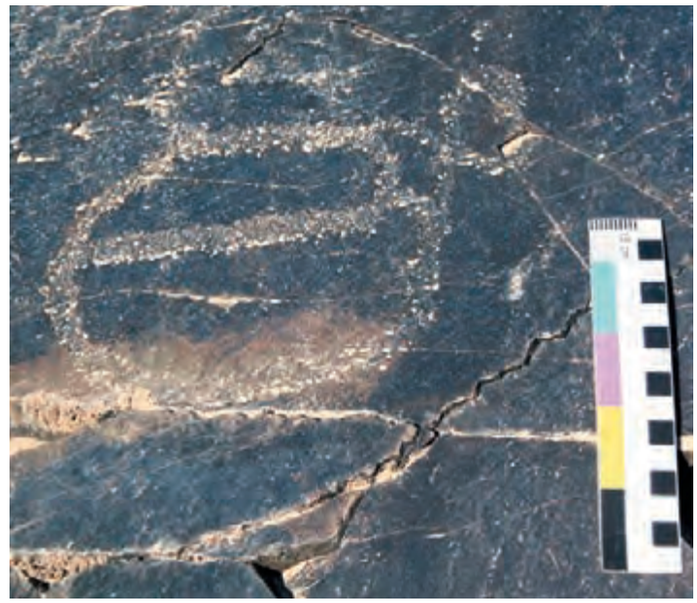

Ерте түркі дәуірінің таңбасы, Қостөбе 2
Тамга древнетюрскского времени, К2
Tamga – sighn of the Early Turkic Time, K2

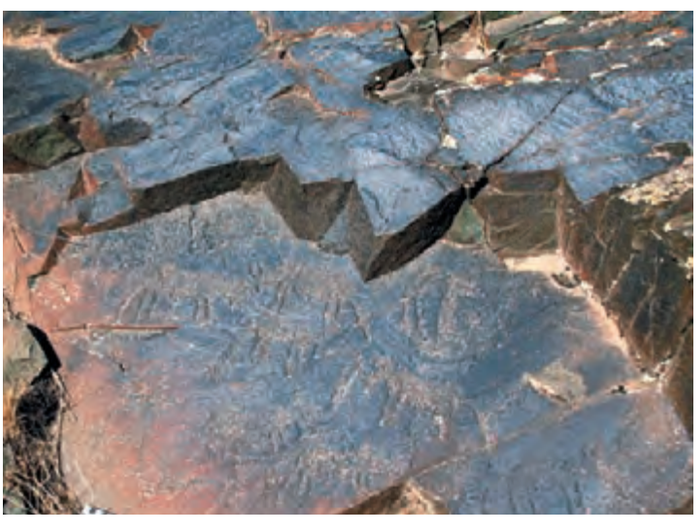

Кейінгі қола дәуірінің петроглифтері, Қостөбе 2
Петроглифы эпохи поздней бронзы, К2
Petroglyphs of the Late Bronze, K2

Аң аулау сәті, Қостөбе 1
Сцена охоты, К1
The scene of hunting, K1

Жылан тәрізді ұзын мүйізі бар ешкі, кейінгі қола дәуірі, Қостөбе 2

Козел с длинными «змеевидными» рогами, эпоха поздней бронзы, К2

A goat with long «serpentine» horns, the Late Bronze, K2

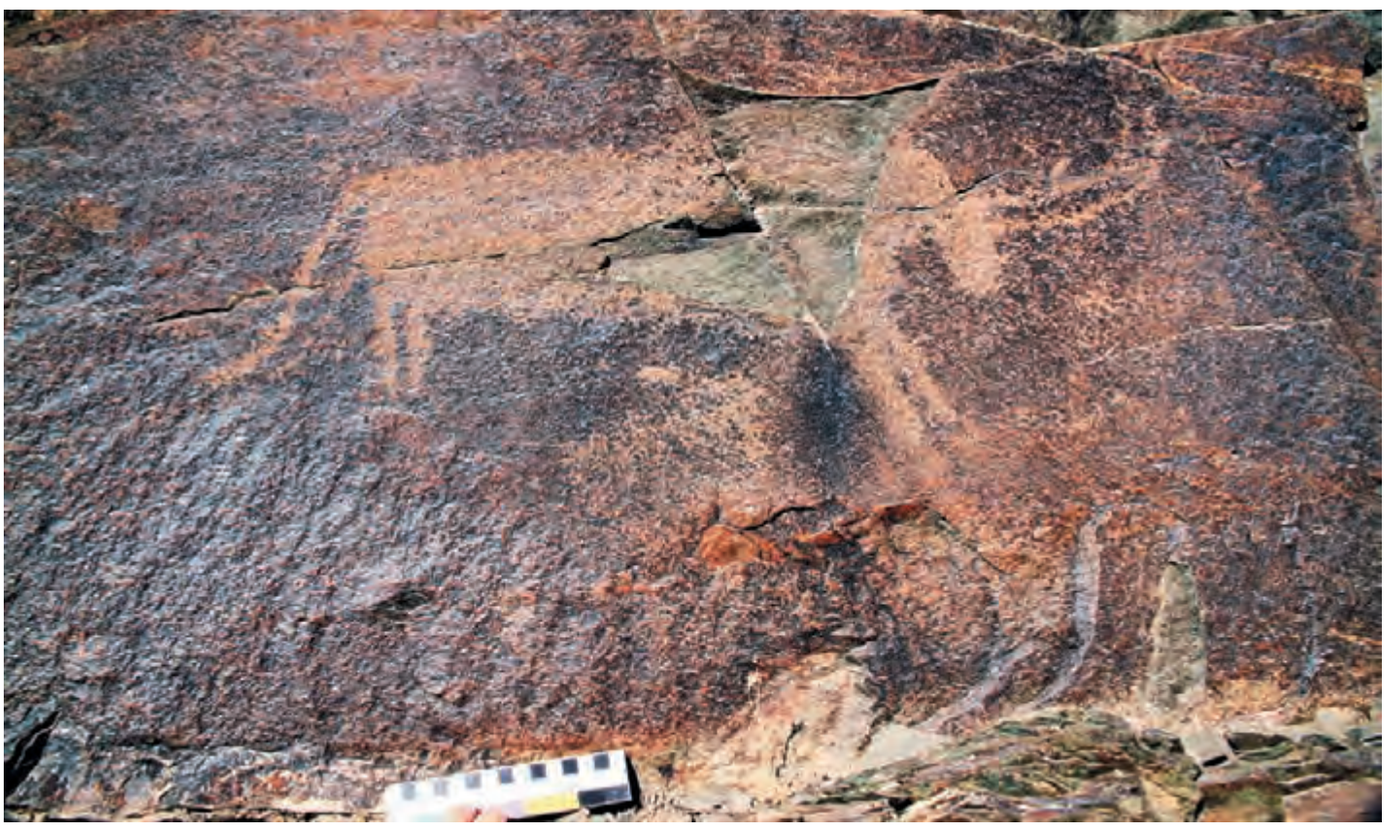

Өгіз, қола дәуірі, Қостөбе 2
Бык, эпоха бронзы, К2
The bull, the Bronze Age, K2

Қола дәуірінен өту кезеңі: тігінен екі бұғы, үш түйе, кейінгі қола дәуірінің ешкісі және ағаш. К2. В. Железнякованың кескіндемесі.
Петроглифы переходного этапа от эпохи бронзы: два оленя – вертикально и Древо (крона ?), три верблюда и козел поздней бронзы, К2 Прорисовка Железняковой В.
Petroglyphs of the transitional stage from the Bronze to Early Iron Age: two deer is vertically and the "Tree" (?), three camels and a goat, the Late Bronze, K2 Drawing of V. Zheleznyakova

Жартастағы суреттердің фрагментері
Фрагменты плоскости
Panel fragments

Әр кезеңдердегі жануарлардың көптеген бейнесі бар жартас: өгіздер, жылқылар, түйелер, малдар, әр кезеңдерге жататын жартас суреттері. Кейінгі қола дәуірі, сақ дәуірі, Қ5
Плоскость с многочисленными разновременными изображениями животных: быки, лошади, верблюды, козлы (стадо), палимпсест, эпоха поздней бронзы, сакское время, К5
The panel with numerous images of animals occurring at different times: bulls, horses, camels, goats (herd), palimpsest, the Late Bronze, Sakae Time, K5

Аңырақай стансасының көрінісі
Вид на станцию Анрахай
View on the Anrakhay station

Ерте қола дәуірінің гантель тәрізді ерекше белгілер, Қ5
Гантелеобразные солярные знаки, знаки эпохи ранней бронзы, К5
Images of dumbbell signs, signs of the Early Bronze, K5

«Күнбастылар», орта қола дәуірі, Қ 5
«Солнцеголовые», эпоха средней бронзы, К5
“Sunheaded”, the Middle Bronze, K5

Синхронды «күнбастылар» бейнесі, анық емес адамдардың бейнесі және діни рәсім жасайтын бақсылар, олардың қолында діни заттары бар көрініс
Изображения синхронные «солнцеголовым», «семейство туров», поврежденное изображение жрецов – шаманов с ритуальными предметами
Images synchronous to «sunheaded»: the «family of bulls», the damaged image of priests – shamans with ritual objects, tools

Қостөбе жотасына жалпы көрініс
Общий вид на хребет Костобе
A general view on the Kostobe Ridge

Қола дәуірінің петроглифтері. Ландшафта ерте темір дәуірі, Қ 5
Петроглифы эпохи бронзы – раннего железа в ландшафте, К5
Petroglyphs of the Bronze and the Early Iron Ages in the landscape, K5

9x8 тор көздері бар жартас. Ерте темір дәуірі, Қ 5
Сетка 9x8 клеток, ранняя бронза, К5
The net: 9x8 cages, the Early Bronze, K5

«Айбасты» тәріздес бейнелердің аяқталмаған көрінісі. Орта қола дәуірі. Қ 5
Неоконченное изображение «луноголового» - нимб (?), эпоха средней бронзы, К5
The unfinished image of «lunarheaded» - a nimbus (?), the Middle Bronze, K5

Әр түрлі кезеңдердегі петроглифтер Қ 5
Разновременные петроглифы К5
Petroglyphs appeared in different times

Әр түрлі кезеңдердегі петроглифтер К5
Разновременные петроглифы К5
Petroglyphs appeared in different times

Ерте түркі дәуірінің Қарлұқтардың (?) таңбалары, Қ 5
Древнетюркские тамги, Карлуков (?), К5
The Early-Turkic tamgas-signs of Karluk tribes(?), K5

Белгісі және таңба тәріздес суреті бар ерте түркі қорғаны (?). Құлжабасы, 1 шатқал.
Древнетюрсккое (?) захоронение со стелой и тамговидным изо-
бражениями на ней. Кулжабасы , ущелье 1
The Early Turkic (?) burial with a stele and tamgas-signs images on it, Kulzhabasy, gorge 1 (1)

Садақшы мен салт атты. Ерте түркі дәуірі
Всадник и лучник древнетюркского времени
The fight of rider oan bowman of the Early Turkic Time

Қола дәуіріне жататын ағаштың суреті және қына.
Изображение дерева (?), эпоха бронзы (?), лишайник
Image of a tree (?) the Bronze Age (?), moss

Ер адамның антропоморфтық бейнесі. Қола дәуірі, 1 шатқал.
Антропоморфное изображение - мужчина, эпоха бронзы (ущелье 1)
The anthropomorphous image - the man, the Bronze Age (the Gorge 1)

XX ғасырдағы қазақтардың ең көне мазары
Казахское родовое кладбище нескольких столетий, мазар середины XX в. (1)
Kazakh patrimonial cemetery of several centuries, the mausoleum of the middle of the 20-th century (1)

Ерте қола дәуіріне қатысты 1 метр өгіз (2)
Бык ранней бронзы более 1 м длиной, (2)
Bull of the Early Bronze: dimensions are more than 1 m in length (2)

Адам және салт атты. Қола дәуірі.
Человек эпохи бронзы, всадник (?) (2)
Man of the Bronze Age, the rider (?) (2)

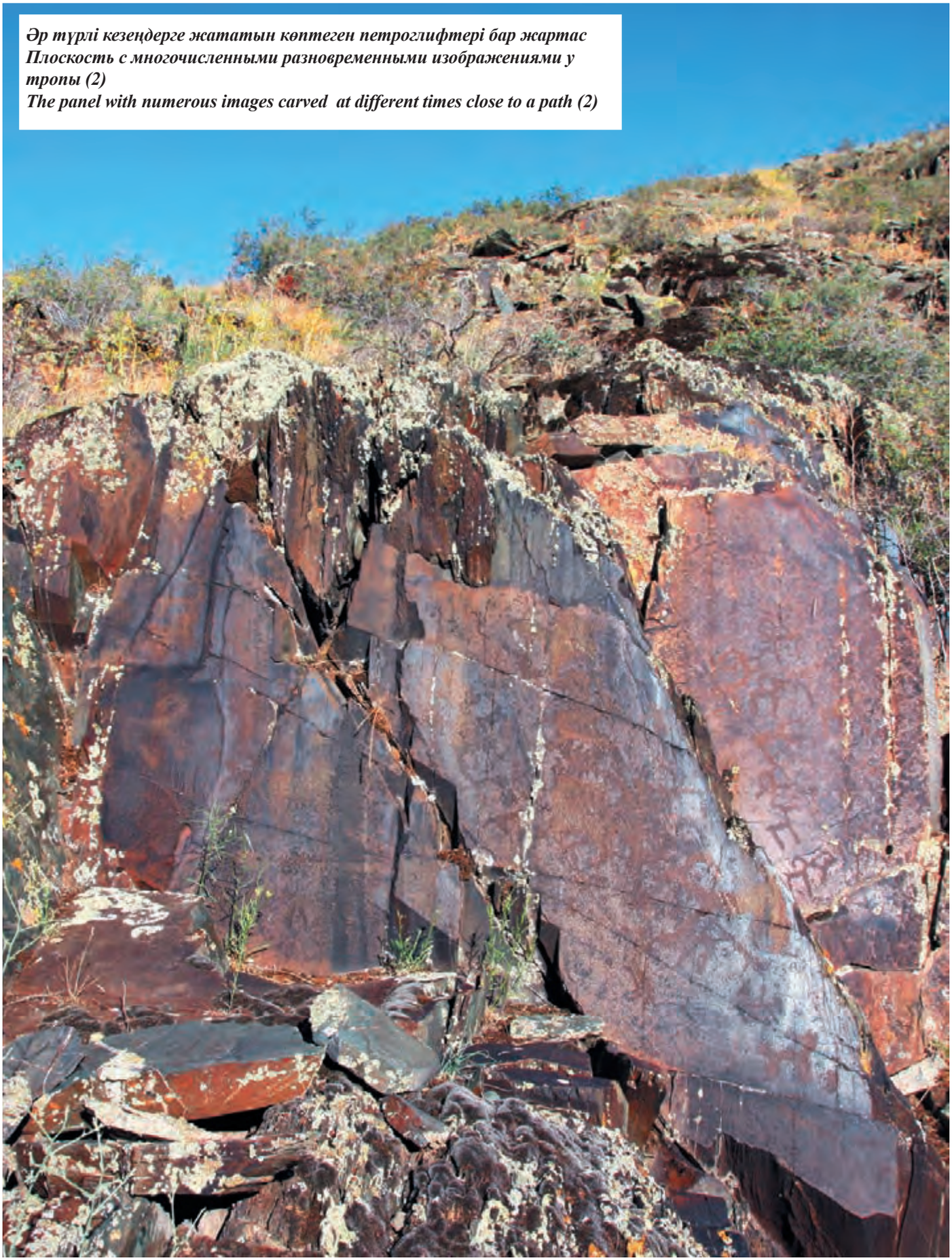

Әр түрлі кезеңдерге жататын көптеген петроглифтері бар жартас
Плоскость с многочисленными разновременными изображениями у тропы (2)
The panel with numerous images carved at different times close to a path (2)

Жануарлардың «шеңбер» арқылы байланысқан суреттері (2)
Животные, объединенные «круговой» связью (2)
The animals united by «circular» communication (2)

Адам, өгіз және жануарлар. Қола дәуірі.
Человек, бык, животное, эпоха бронзы (2)
The man, bull, animal, the Bronze Age (2)

Ерте түркі дәуіріне жататын бейнелер (2)
Древнетюркские изображения (2)
The Early Turkic images (2)

Қола дәуіріне жататын жануарлар (2)
Животные эпохи бронзы (2)
Animals images of the Bronze Age (2)

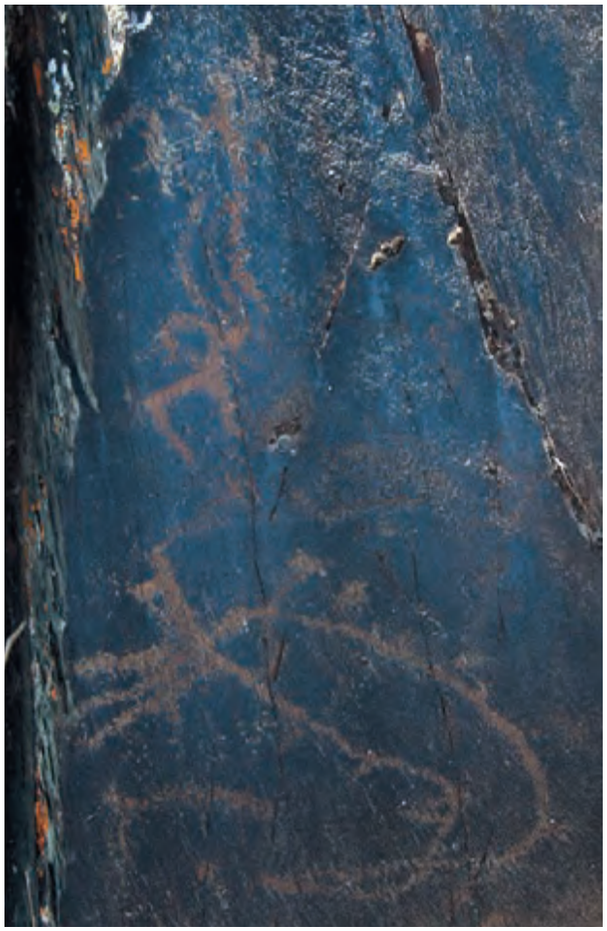

Белгісіз бейне (2), ешкі және садақты адам (7)
Лучник (7), козел, неопределимое существо (2)
The archer, goat, not identified being (2)

Кейінгі қола дәуіріне жататын ешкі, жылқылар ерте темір дәуірі (2)
Козлы, лошади позняя бронзы, ранний железный век (2)
Goats, horses, the Late Bronze, Early Iron Age (2)

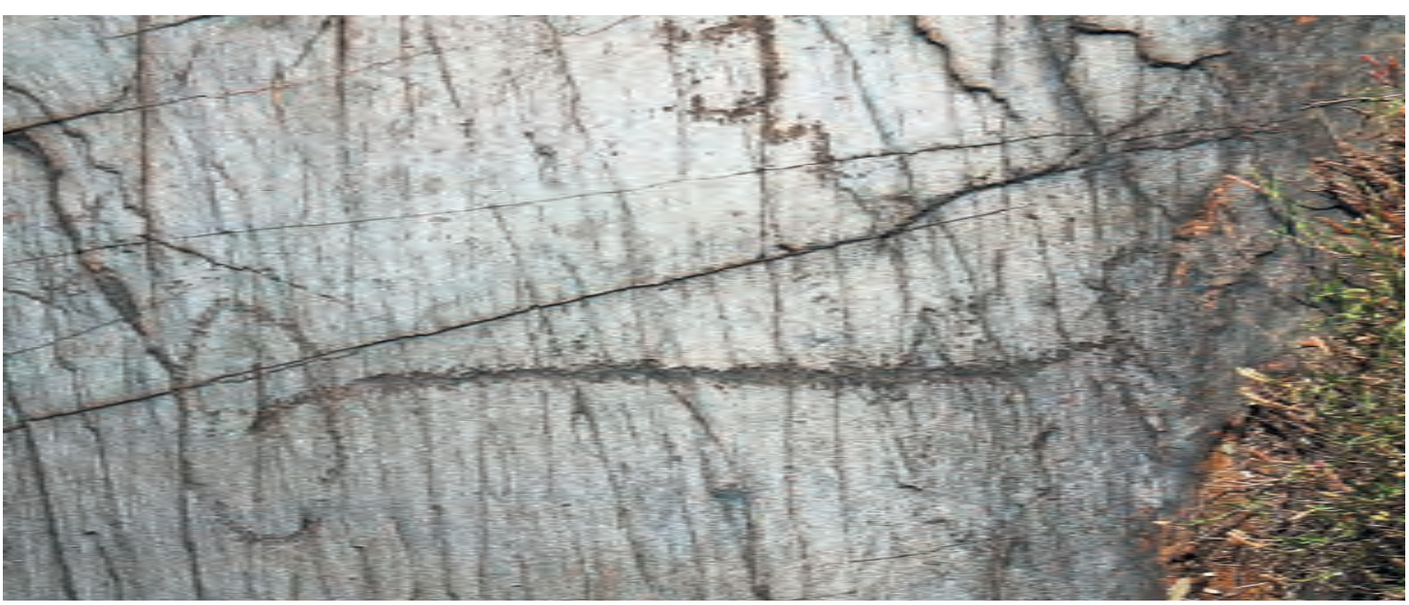

Екі дөңгелек және белағаш. Сақ дәуірінің белгісі. (?), (2)
«Ось и два колеса»: знак колесницы сакское время (?), (2)
The image of the «axis and two wheels»: sign of the chariot, the Sakae Time (?) (2)

Тышқан
«Тушканчик» (2)
«Jerboa» (2)

Ер адамдар, стильдік бейнелер. Қола дәуірі. (2)
Мужчины, стилизованные изображения, эпохи бронзы (2)
The stylized images of men in the Bronze Age (2)

Адам, жылқы, екі өгіз. Орта қола дәуірі. (2)
Человек, лошадь, два быка, средняя бронза (2)
The man, horse, two bulls, the Middle Bronze (2)

Ирелең мүйізді 36 өгіздің және оңға бағыт алған асатаяқты адамдардың суреті орналасқан көлемді жартастар. Орта қола дәуірі. (2)
Горизонтальная, значительных размеров плоскость с изображениями 36 быков с лировидными рогами, идущими направо и людей с посохами, средняя бронза (2)
The horizontal, considerable sizes panel with images of 36 bulls with the "lira's"-shaped horns going to the right and people with staffs, the Middle Bronze (2)

О.Н. Гумированың кескіндемесі (Железняков Б.А. Древности… Марьяшев А.Н. бойынша)
Прорисовка О.Н. Гумировой (по: Марьяшев А.Н., Железняков Б.А. Древности…)
Grawing by O.N. Gumirova (Drevnosti Kulzhabasy)

Өгіздер бейнеленген жартас. (2)
Фрагмент плоскости с изображениями быков (2)
A panel fragment with images of bulls (2)

Аң аулау көрінісі. Үлкен мысық тәріздес аң және жануарлар (?). Ерте темір дәуірі. (2)
Крупный кошачий хищник и животное, сцена охоты (?), ранний железный век (2)
Large cat's predator and the animal, scene of hunting (?), the Early Iron Age (2)

Аяғы бар күншеңберлі диск, қола дәуірі (2)
«Солнечный диск на ножках», эпоха бронзы (2)
«A solar disk on legs», the Bronze Age (2)

Мифтік көрініс. Адам, жануар, қасқыр (?) және ешкі (2)
Некая мифологическая сцена человек и животное, волк (?) и козлы (2)
A certain mythological scene of people and animal, wolf (?) and goats (2)

Әртүрлі кезеңдердің петроглифтері бар үлкен жартас. Тор – ерте қола, жануарлар – кейінгі қола, түйе үстіндегі адам – ерте темір дәуірі (2)
Горизонтальная плоскость с разновременными петроглифами: решетка – ранняя бронза, животные - поздняя бронза, верблюд с наездником – ранний железный век (2)
The horizontal panel with petroglyphs occurring at different times: a lattice the Early Bronze, animals - Late Bronze, a camel with the equestrian – the Early Iron Age (2)

Салты атты, ерте темір дәуірі (2)
Наездник на лошади, копытное, ранний железный век (2)
The equestrian on a horse, hoofed, the Early Iron Age (2)

«Таңба» стиліндегі жылқылар. орта қола дәуірі (2)
Лошади в «тамгалинском» стиле, средняя бронза (2)
Horses carved in «Tamgaly» style, the Middle Bronze (2)

Жақсылықсай. 3 шатқалдың төңірегі
Общий вид верхней части 3-го ущелья (Жаксылаксай)
General view of the top part of the 3rd Gorge (Zhaksylyksay)

Екі салт атты кейінгі қола дәуірі, ешкі мен жыртқыш. Сақ дәуірі (3)
Два наездника поздней бронзы, козел и хищник сакское время (3)
Two equestrians of the Late Bronze, trestle and predator of the Sakae time (3)

Бұғылар. Сақ және қола дәуірлері (3)
Олени: Сакское время и эпоха бронзы (3)
Deer: the Sakae Time and the Bronze Age (3)

Аттарға жегілген күйме. Кейінгі қола дәуірі (3)
Колесница, запряженная лошадьми. Эпоха поздней бронзы (3)
The chariot harnessed by horses. The Late Bronze (3)

Өгіз. Қола дәуірі (3)
Бык эпохи бронзы (3)
Bull of the Bronze Age (3)

Торлы өгіз – ерте қола дәуірі, найзаның ұшы және ұсақ жануарлар – қола дәуірі (3)
Сетчатый бык, ранняя бронза, лунки, наконечник копья, мелкие животные, эпоха бронзы (3)
Meshed bull, the Early Bronze Age, cup marks, spear tip, small animals, the Bronze Age (3)

Антропоморфтық бейнелер. Өгіз, ешкі, қола дәуірі (3)
Антропоморфные изображения, быки, козел, эпоха бронзы (3)
Anthropomorphous images, bulls, goat, the Bronze Age (3)

Ұзындығы 1 метр болатын өгіздің тегістеп жылтыратылған бейнесі, палеометалл (?) немесе ерте қола дәуірі. Көбіесе Европаның үңгір палеолит өнеріне жақын.
Тщательно прошлифованное силуэтное изображение быка, эпоха палеометалла (?) или ранней бронзы, во многом сходное с пещерным искусством палеолита Европы. Длина около 1 м.
Carefully polished, grinded silhouette image of a bull, of the Paleometall Era (?) or the Early Bronze, in many aspects similar to cave art of the Paleolith of Europe. Length is about 1 m.

Ортағасырлық антропоморфтық және зооморфтық бейнелер. Жаңартылған.
Средневековые антропоморфные и зооморфные изображения и возможно, частичные подновления
Medieval anthropomorphous and zoomorphous images and it is possible, partial renewals

3 шатқалдағы бір жотаның жоғарғы беткейінде орналасқан ерте қола дәуірінің үлкен торлы өгіздердің және басқа да жануарлар мен өгіздердің бейнесі.
Изображения крупных быков (сетчатых) ранней бронзы, других животных, также быков эпоха бронзы.
На вершине одной из сопок 3 ущелья.
Images of large bulls (meshed), the Early Bronze, other animals, also bulls the Bronze Age, located at the top of one of hills of the 3-rd Gorge.

Көп қонысты мекендегі жартастағы жабылатын қытай күймесінің суреті. Жаңартылған. Ғұн-Сяньбий дәуірі. (3)
Плоскость у многослойного поселения, часто подновляемая. Изображение крытой китайской повозки.
Гунно-Сяньбийское время (3)
The panel at the multilayered settlement which is often renewed. The image of the sheltered Chinese chariot. The Gunnic-Xianbei Time (3)

Үш елік және екі мүйізтұмсық. Ғұн-Сяньбий дәуірі. (3)
Два единорога и три косули. Гунно-Сяньбийское время (3)
Two unicorns and three roes. The Gunnic-Xianbei Time (3)

О.Н. Гумированың кескіндемесі (Железняков Б.А. Древности….
Марьяшев А.Н. бойынша)
Прорисовка О.Н. Гумировой (по: Марьяшев А.Н., Железняков Б.А.
Древности….)
Drawing of O.N. Gumirova (Drevnosti Kulzhabasy)

Ешкі мен бұғы. Ғұн-Сяньбий дәуірі (3)
Козел и олень. Гунно-Сяньбийское время (3)
Goat and deer. The Gunnic-Xianbei Time (3)

Арқарлардың арасындағы бұғы.
Ғұн-Сяньбий дәуірі (3)
Олени, в окружении архаров.
Гунно-Сяньбийское время (3)
Deer, in an environment of archars.
The Gunnic-Xianbei Time (3)

Түйелер. Ерте темір дәуірі (3)
Верблюды, ранний железный век (3)
Camels, the Early Iron Age (3)

Сақ дәуірінің ешкісі және жануарлар (3)
Козел сакского времени, животные (3)
Goat of the Sakae Time, animals (3)

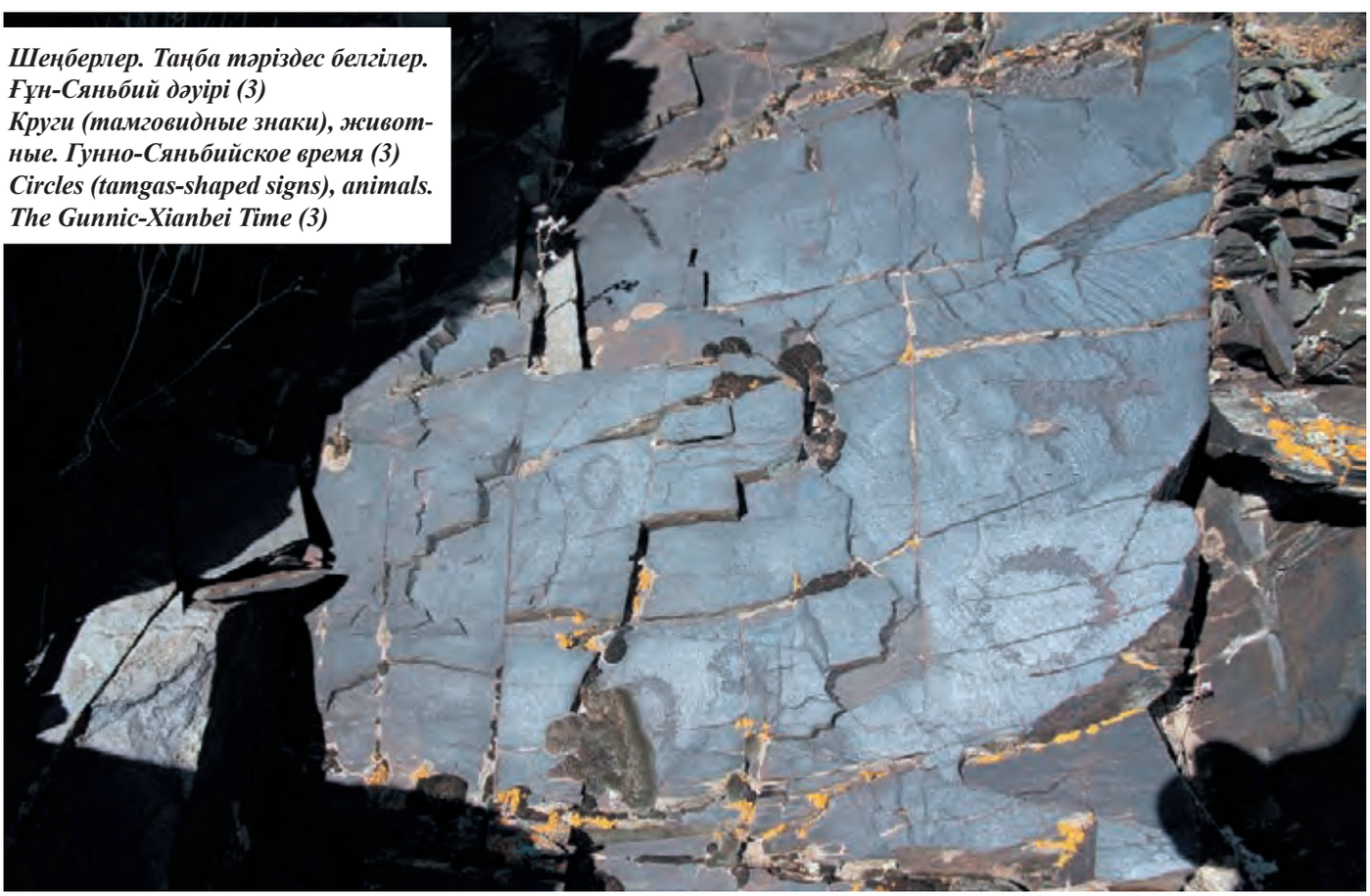

Шеңберлер. Таңба тәріздес белгілер. Ғұн-Сяньбий дәуірі (3)
Круги (тамговидные знаки), животные. Гунно-Сяньбийское время (3)
Circles (tamgas-shaped signs), animals. The Gunnic-Xianbei Time (3)

Жануарлар (жылқылар ?), белгілер, ерте темір дәуіріне өту кезеңі (3)
Животные (лошади ?), знаки, переходный этап к раннему железному веку (3)
Animals (horses?), signs, the transitional stage from Bronze to the Early Iron Age (3)

Екі адам (біреуі шығыс үлгісіндегі шалбарда) және жүгенделген ат. Ғұн-Сяньбий дәуірі (3)
Два человека (один в восточных штанах) и оседланная лошадь . Гунно-Сяньбийское время (3)
Two men (one in eastern trousers) and the saddled horse. The Gunnic-Xianbei Time (3)

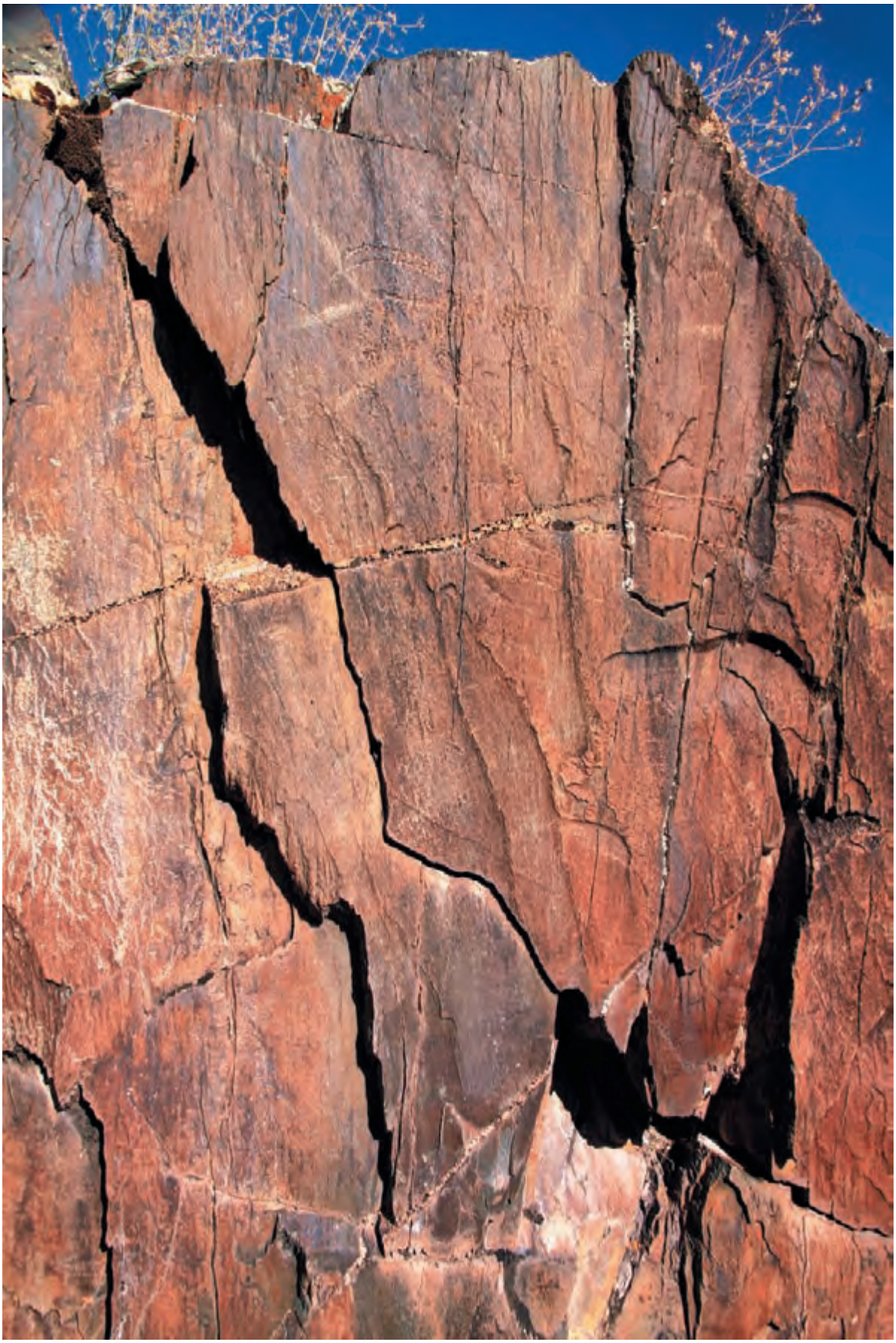

Ерте түркі дәуірінің көне жазбалары мен бейнелері (3)
Древнетюркские руническое надписи и изображения (3)
Early Turkic runic inscriptions and images (3)

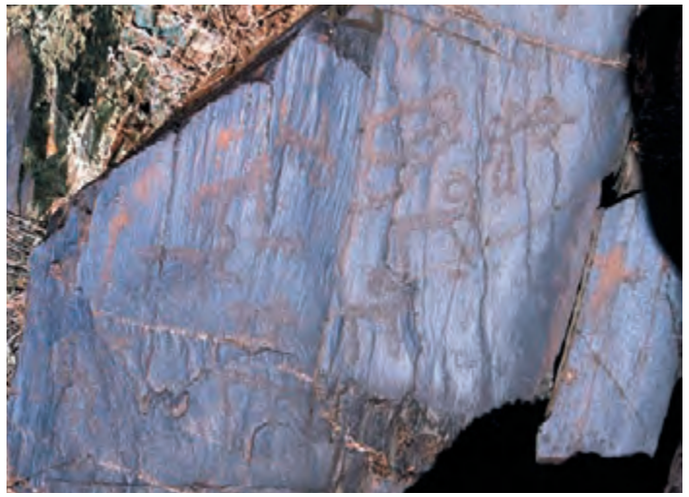

Бұғы.
Қола дәуірі
Олень.
Эпоха бронзы
Deer,
the Bronze Age

Аң аулау сәттері бар, әртүрлі жануарлар және мифтік сюжеті бар суреттер. Ғұн-Сяньбий дәуірі (3)
Различные изображения животных, сцен охоты, мифологические сюжеты Гунно-Сяньбийского времени (3)
Various images of animals, scenes of hunting, mythological subjects of the Gunnic-Xianbe (Hsien-pi) Time (3)

Жартаста мал ұрлау сюжеті бейнеленген сурет
Фрагменты крупной плоскости
с сюжетом кражи скота
Fragments of the large panel with a plot of theft of the cattle

Үлкен өгіздің мойны мен басы бейнеленген сурет (3)
Изображение головы и шеи крупного быка (3)
Image of the head and neck of a large bull (3)

Жартаста бір адамның атқа арқан салып тұрған және екінші адамның ұрыны ұстап тұрған (?) сурет
Изображения знаков, человека, арканящего лошадь, другого человека, замахивающегося на вора (?)
Images of signs, the man that lassoed the horse, other person rising hand on the thief (?)

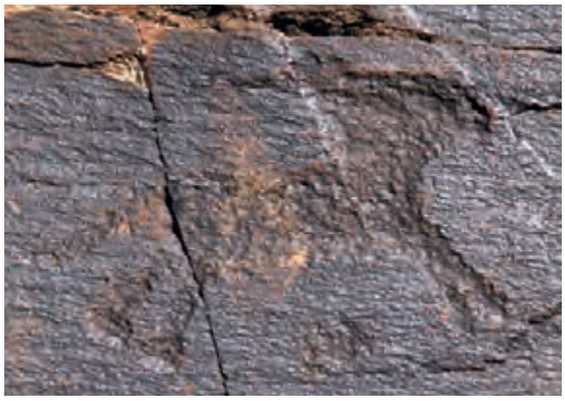

Әртүрлі кезеңдердегі жануарлар (3)
Изображения животных разных периодов (3)
Images of the animal different periods (3)

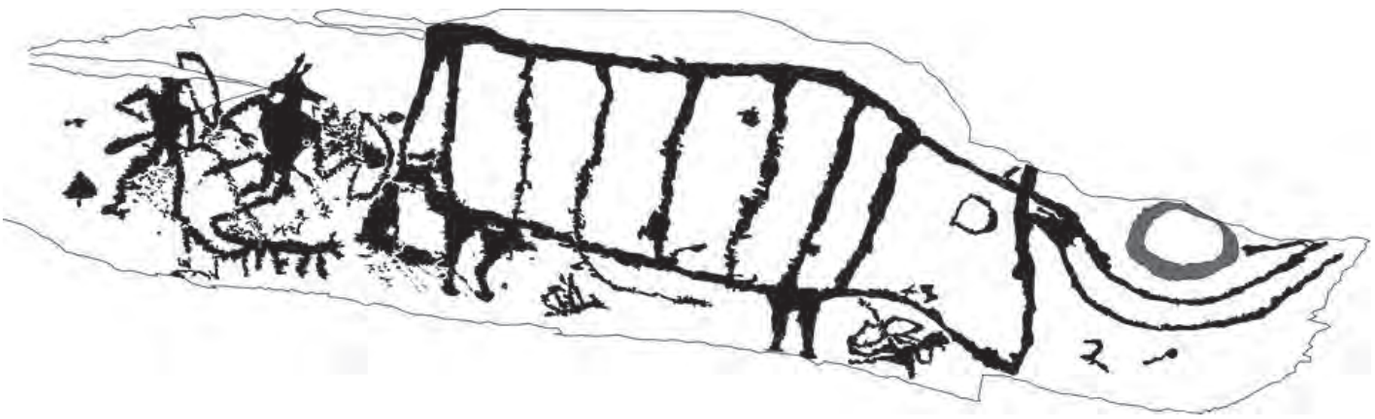

Қасқырдың бетпердесін киген әрі ит ерткен аңшылардың күн тәрізді мүйізі бар өгізді аулау сәті. Мифтік бейне. О.Н. Гумированың кенкіндемесі (Железняков Б.А. Древности Кулжабасы…Марьяшев А.Н. бойынша) (3)

Прорисовка. Бык-тур с солнцем в рогах на которого устроена охота лучниками в волчьих масках с собаками. Мифологический сюжет. (Прорисовка О.Н. Гумировой, по Марьяшев А.Н., Железняков Б.А. Древности Кулжабасы…) (3)

The drawing . The wild bull with the sun in horns on which the hunting by archers in wolf masks with dogs is arranged. Mythological plot. (O.N. Gumirova's drawing, on Maryashev A.N., Zheleznyakov B.A. Drevnosti Kulzhabasy…) (3)

Құралдары бар адамдар, түйелер және де басқа жануарлар. Өгізге жегілген арба. Кейінгі қола дәуірі (3)
Люди с посохами, палицами, верблюды, другие животные. Повозка, запряженная быками. Эпоха поздней бронзы (3)
People with staffs, clubs, camels, other animals. The chariot harnessed by bulls. The Late Bronze Age (3)

Арқар, Ғұн-Сяньбий дәуірі (3)
Архар Гунно-Сяньбийского времени. (3)
Arkhar the Gunnic-Xianbei Time. (3)

Бас киімі бар екі ер адам. Сақ дәуірі (3)
Двое мужчин в головных уборах, сакское время (3)
Images of men in the Sakae headdresses (3)

Қола дәуірінің өгізі (3)
Бык эпохи бронзы (3)
A bull, the Bronze Age (3)

Адоранттар, қола дәуірі (3)
Адоранты, эпоха бронзы (3)
Adorants (worshipers), the Bronze Age (3)

Торлы өгіздер. Ерте қола дәуірі (3)
Сетчатые быки ранней бронзы (3)
Meshed bulls of the Early Bronze (3)

Бұғы – Ғұн-Сяньбий дәуірі, салт атты – кейінгі қола дәуірі (3)
Олени Гунно-Сяньбийского времени, всадник эпохи поздней бронзы (3)
Deer of the Gunnic-Xianbei Time, rider of the Late Bronze (3)

Ерте қола дәуіріне жататын өгіздер бейнеленген жартас (3)
Плоскость с изображениями быков ранней бронзы (3)
The panel with images of bulls of the Early Bronze (3)

Аңшының аң аулау сәті. Ерте түркі дәуірі. (3)
Лучник верхом охотится на стадо. Древнетюркское время (3)
Scene of hunting of the Early Turks (3)

Өгіз. Ерте қола дәуірі. (3)
Бык, ранняя бронзы (3)
The bull, Early Bronze (3)

Тұғыры бар диск (3)
Диск на «подставке» (3)
A disk on a support (3)

Жануарлар мен адам. Кейінгі қола дәуірі
Животные, человек, эпоха поздней бронзы
Animals, man, Late Bronze

Кейінгі қола дәуірінің суреті: салт атты, жылқылар және адам (3)
Изображения поздней бронзы: всадник, лошади, человек (3)
Images of the Late Bronze: rider, horses, man (3)

Үлкен торлы бұқалар және кіші жануарлар. Қола дәуірінің әр кезеңдеріндегі сурет (3)
Крупные, в том числе «сетчатые» быки, мелкие животные. Изображения разных периодов эпохи бронзы (3)
Large, including «meshed» bulls, small animals. Images of the different periods of the Bronze Age (3)

Мысық тұқымдас жыртқыштардың ешкіні тартуы. Сақ дәуірі (3)
Сцена терзания козла кошачьим. Сакское сремя (3)
Scene of a torment of a goat by big cat. Sakae Time (3)

Бұғы мен ешкі. Ғұн-Сяньбий дәуірі. (3)
Олень и козел. Гунно-Сяньбийское время (3)
Deer and goat. Gunnic-Xianbei Time (3)

Қылышы бар адам. Жаңартылған бейне, қола дәуірі
Человек с саблей. Изображение подновленное, эпоха бронзы
The person with a saber. The image renewed the Bronze era

Ту ұстанған түркі жауынгерлері, жартас өнерінің эпостық суреті . . . (3)
Тюркские всадники со знаменами, эпос в наскальном искусстве … (3)
Turkic riders with banners, the Epos in the Rock Art … (3)

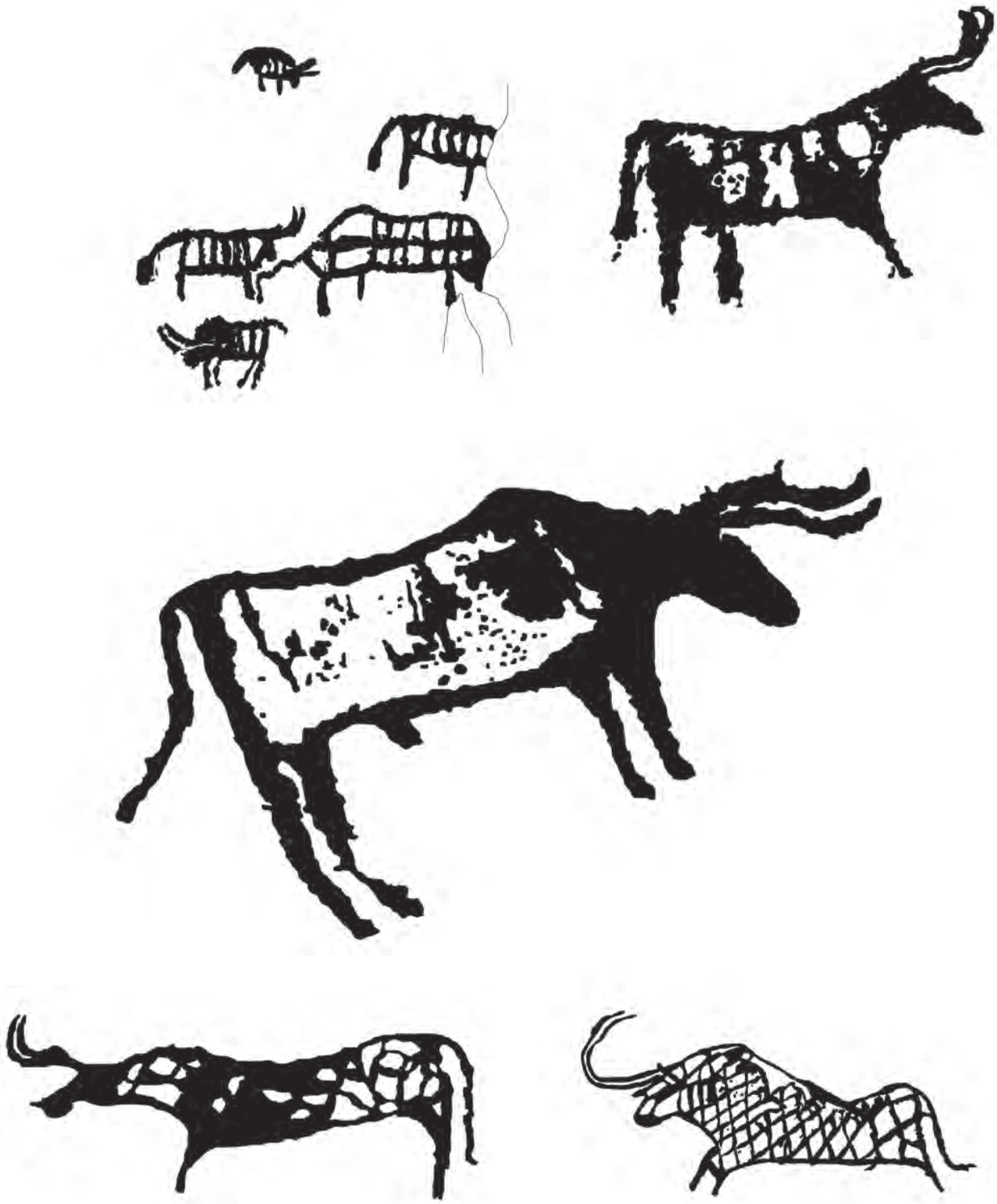

Ерте қола дәуірінің бұқалары. 3 шатқал
Быки эпохи ранней бронзы. 3 ущелье
Bulls, the Early Bronze

Ат үстіндегі мергеншінің аң аулау сәті. Ерте түркі дәуірі (3)
Сцена охоты конного лучника, древнетюркского времени (3)
The scene of hunting of the rider, the Early Turkic Time (3)

Кейінгі қола дәуіріне жататын ілбісін (3)
Пантера, эпоха поздней бронзы (3)
(3) Panther, Late Bronze

Бұғы, ешкілер және пантера. Ғұн-Сяньбий дәуірі (3)
Пантера, олень, козлы. Гунно-Сяньбийское время (3)
Panther, deer, goats. Gunnic-Xianbei Time (3)

Арба. Қола дәуірі (3)
Повозка, эпоха бронзы (3)
Chariot, the Bronze Age (3)

Өгіз бен жануар және белгі. Қола дәуірі (3)
Бык , эпоха бронзы. Знак и животное (3)
Bull, the Bronze Age. Sign and animal (3)

Белгілер (3)
Знаки (3)
Signs (3)

Қола дәуірінің қол ұстасқандардың бейнесі және ерте темір дәуіріне жататын ешкінің суреті (3)
Изображение хоровода эпохи бронзы, козла раннего железного века (3)
Image of a round dance of the Bronze Age, a goat of the Early Iron Age (3)

Жақсылықсай. 3 шатқалдың жоғарыдан қарағанда жалпы көрінісі
Общий вид на верхнюю часть ущелья 3 (Жаксылыксай)
General view on a part of the gorge 3 (Жаксылыксай)

Үлкен жыртқыш (?) құстың отырған бейнесі
Ерте темір дәуірі (?)
Сидящая крупная (хищная ?) птица, ранний железный век (?)
A big sitting bird, The Early Iron Age (3)

Аттың жүгенін ұстаған адам
Человек, держащий лошадь за повод
A man and a horse (3)

Ежелгі түркі таңбасы (3)
Древнетюрская тамга (3)
The Early Turkic tamga-sign (3)

Аяғы бар «антропоморфтты» күн тәріздес дискілер. Қола дәуірі (4)
«Антропоморфные» солнечные диски на ножках. Эпоха бронзы (4)
«Anthropomorphous» solar disks on legs. Era of bronze (4)

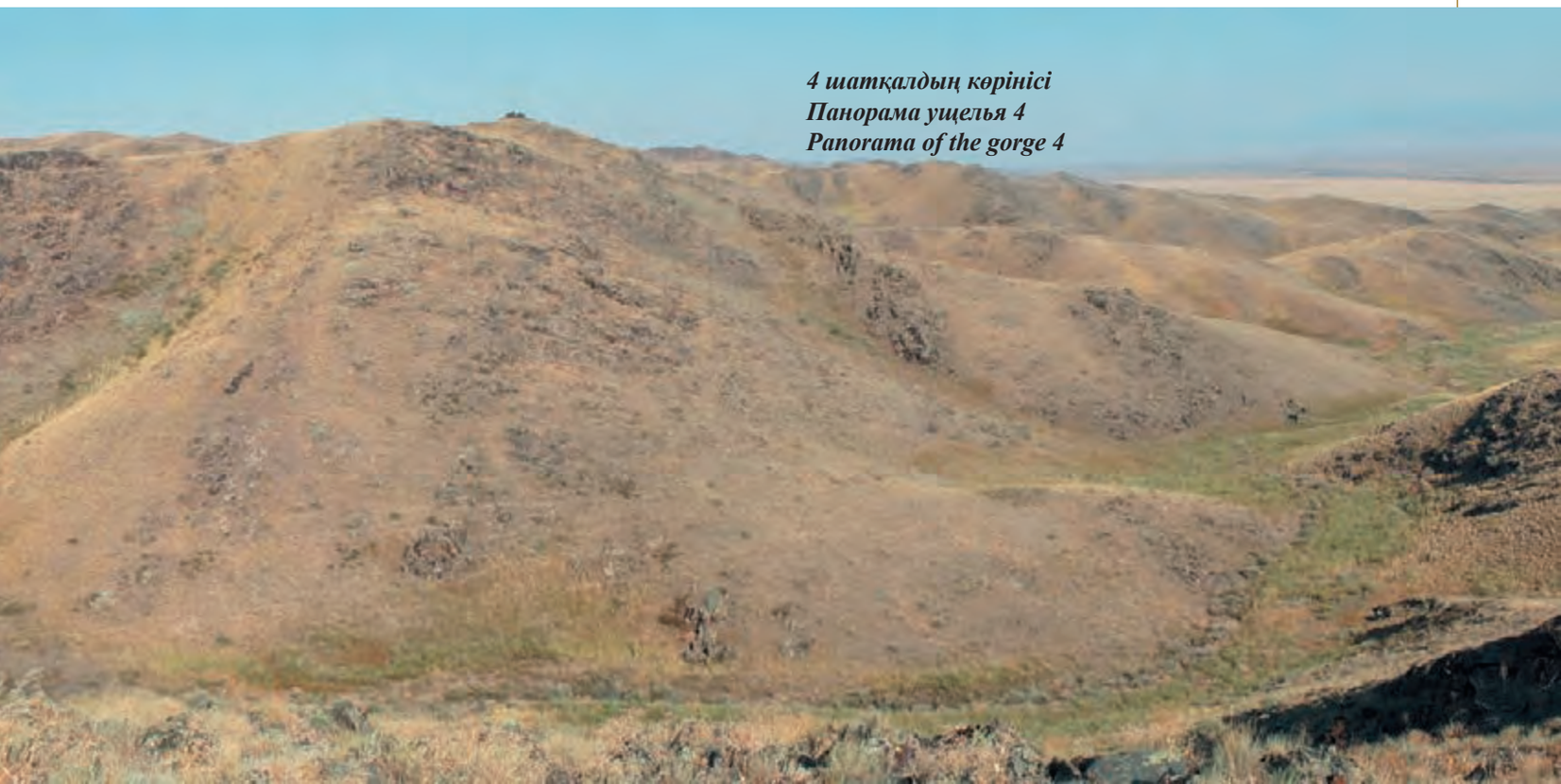

4 шатқалдың көрінісі
Панорама ущелья 4
Panorama of the gorge 4

4 шатқал. Ландшафтағы күн тәріздес дискілер мен жануарлар
Панель с солнечными дисками, другими изображениями в ландшафте 4 ущелья
The image of an archaic mesh bull, era of early bronze at a foot of the large panel (4) occurring at different times

Мүйізі бұтақталған бұғы, Ғұн-Сяньбий дәуірі (4)
Олень с «древовиными» рогами, Гунно-Сяньбийское время (4)
Deer with «tree-shaped» horns, the Gunnic-Xianbei Time (4)

Әр кезеңдерден бейнеленген үлкен жартастың төменгі жағындағы суреттер. Көне стиліндегі торлы өгіздің суреті. (4)
Изображение архаического сетчатого быка, эпоха ранней бронзы у подножья крупной разновременной плоскости (4)
The image of an archaic mesh bull, era of early bronze at a foot of the large panel (4) occurring at different times

Найза ұстаған салт атты және жануарлар бейнесі бар әр кезеңдердің суреттері орналасқан үлкен жартас. (4)
Крупная разновременная плоскость (эпоха бронзы, древние тюрки) с изображениями животных, всадника с копьем (пикой) (4)
The large panel with images of different times (the Bronze Age, Early Turkic peoples) with images of animals, the rider with a spear and others (4)

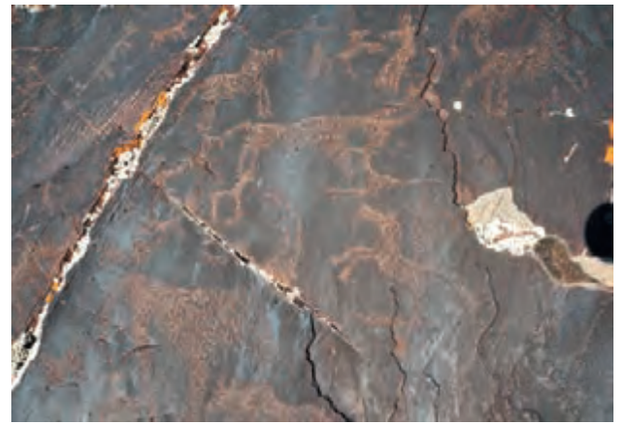

Үлкен жартас фрагменттері: ерте түркі дәуірінің салт аттысы және кейінгі қола дәуірінің жануарлары
Фрагменты крупной плоскости: всадник древнетюркской эпохи., животные поздней бронзы
Fragments of the large panel: the rider of the Early Turkic Time., animals of the Late Bronze.

Денесі ұзын, жотасы бар және дөңгеленген мүйізді өгіздің суреті. Қола дәуірі
Бык с закругленными рогами, горбом и «усеченным туловищем», эпоха бронзы
Bull with the rounded-off horns, a hump and «the truncated trunk», the Bronze Age

Ұзын мүйізді және құйрықты, денесі торланған өгіз, жылқы және басқа да жануарлар «әлемдік ағаш» композициясында семин-турбин стилінде салынған. Қола дәуірі (4)

Композиция с «мировым древом» (?), быком с сетчатым туловищем, длинными рогами и конечностями, лошадью, возможно исполненной в сейминско-турбинском стиле, другими животными. Эпоха бронзы (4)

The composition with «a world tree « (?), a bull with a meshed trunk, long horns and extremities, the horse who is perhaps executed in the Seyminsko-turbino style, other animals. The Bronze Age (4)

Ерте темір дәуірі (?). Ертедегі үйлердің сызбасы (4)
План дома-жилища эпохи раннего железного века (?) (4)
Plan of the house dwelling of the Early Iron Age (?) (4)

Үлкен жартастың бетіндегі өгіздің суреті (4)

Расположение плиты с быком у основания крупной разновременной плоскости (4)

Panel arrangement with a bull at the basis of the large panel (4) with images of different times

Екі үлкен және кіші торлы өгіздердің силуэты және жылқылар. ерте қола дәуірі. Тау ешкілер. Ерте темір дәуірі. (4)
Два крупных и мелкие сетчатый и силуэтные быки, лошади эпохи ранней бронзы, горные козлы раннего железного века (4)
Two large and small meshed and silhouette bulls, horses of the Early Bronze, mountain goats of the Early Iron Age (4)

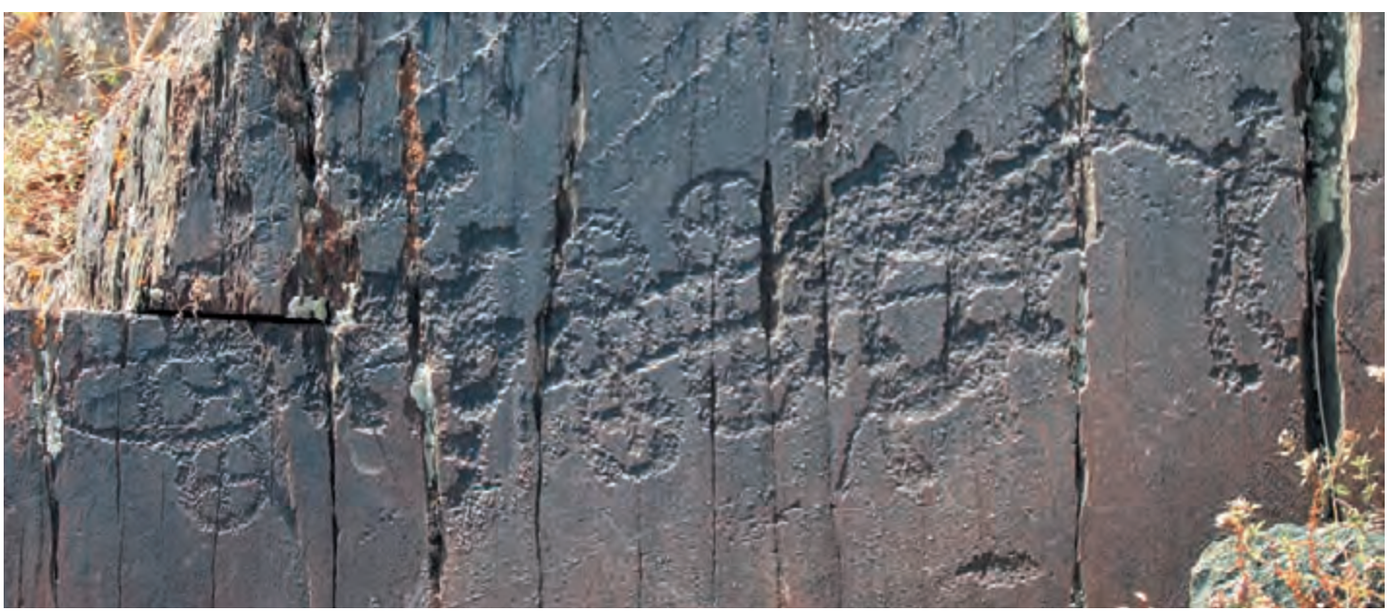

Қолы дәуірінің керуені: жегілген түйелер, арбалар, басқарушылар. Қола дәуірі. (4)
Караван эпохи бронзового века: запряженные верблюды, повозки, управляющие (4)
Caravan of the Bronze Age: the harnessed camels, the vehicles operating (4)

Мифтік көрініс. Кейінгі қола дәуірі. Дөңгелек, адам, ағаш бұтақтары тәріздес мүйізді бұғы (4)
Колесо, человек, олень с древовидными рогами, змея: мифологическая сцена, эпоха поздней бронзы (4)
The wheel, man, a deer with treelike horns, a snake: mythological scene, of the Late Bronze (4)

4 шатқал ландшафтарындағы өгіздер мен «күншеңберлі» дөңгелек
Плоскость с «солнечным» колесом и быками в ландшафте 4 ущелья
The panel with a «solar» wheel and bulls in a landscape of 4-th Gorge

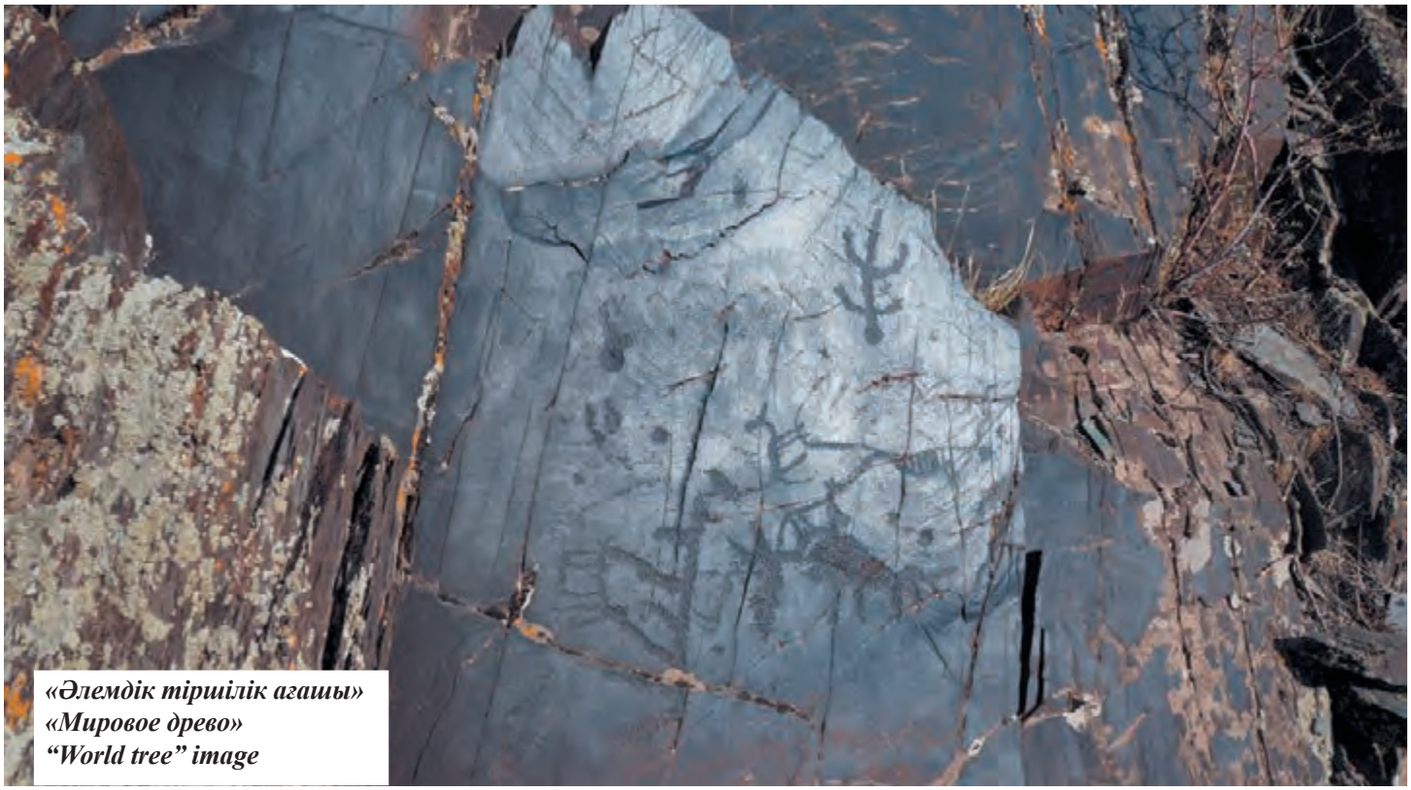

«Әлемдік тіршілік ағашы»
«Мировое древо»
“World tree” image

Көптеген образдары мен сюжеті бар жартас. Кейінгі қола дәуірі (4)
Плоскость с многочисленными образами и сюжетами позднего бронзового века (4)
The panel with numerous images and plots of a late bronze age (4)

4 шатқалдағы күннің батуы
Закат в 4 ущелье
The sun decline in the 4 ith Gorge

САҚ ДӘУІРІНІҢ БІРЕГЕЙ ПЕТРОГЛИФТЕРІ

Үш өте маңызды және жергілікті екінші кезектегі бірнеше тегіс жартас бетіне қашалған табылымдардың ішінде Құлжабасының Қарбызсайындағы бейне-көріністер шамалауымызша біздің дәуіріміздің бұрынғы VI-IV ғасырларға тән.

Бұл жерде ежелгі адамдардың тасқа қашап салған суреттері негізінен қола дәуіріне жатады. Зерттеуші топ бөктердің оң қабатындағы шатқалдың ішінде болды. Аңғардың үстіңгі жағындағы петроглифтер түгелдей қола дәуірінің ескерткіштері.

Шын мәніндегі көне дәуір көркемөнерінің осынау «шедеврлері» бір кезде осы жерде өмір сүрген шағын тайпаның аз уақыт аялдаған кездегі қалдырған ескерткіштері де болуы мүмін. Қарулы адамдар мен олардың жекпе-жегін бейнелейтін кескіндердің арқауы солтүстік шығыстан оңтүстік батысқа ауған тайпалардың миграция кезінде жауынгерлік қабілетке ие екендігін көрсетеді.

Кезінде Р. Сала ашқан осынау көне дәуір шығармашылығы Жетісудың жартасқа қашап салынған туындылары стиліне сай келе бермейді. Біздің пікірімізше, бұл стиль салыстырмалы түрде алып қарағанда, бір кездегі қола дәуір стилінен алысқа ұзамағанымен алайда, көріністерде жаңа дәуір тұрмыс белгілері де ұшырасады.

Жартастағы бейнелер туралы тағы бір айта кететін нәрсе, ғасырларға созылған, қалыпты әлемдік тіршілік арқауымен бірге тайпа өмірінің әдепкі ескі кескіндерін жаңаша үлгіде беруге де ұмтылыс бар. Мәселен, бейнелеудегі қазандықтың тұтқалары тік конус тәрізді тұғырда берілген. Садақшылар соғысының көрінісі мен жетектегі түйе қола дәуір соңы мен ерте темір дәуіріне өту кезеңдеріне тән.

Жартастағы оймалар беті тегіс тас бетінде үш жағынан де 10-15 метр жерден көрінеді де үш бөлімді көркем композиция (триптих) ретінде көрініс береді.

Бейненің алдыңғы және орта тұсы тастың бірыңғай тегістігінде орналасқан: екі жауынгер – бірі қысқа қылыш пен қанжар ұстаған, екіншісі тегістіктің сол жағына қарай жайылған жерде әскери безеубас және қалқанмен қаруланған. Қырынан қарағанда екеуінің де бет әлпеті - иегі, мұрны, кең маңдайы, бақырайған көзі, шашы, төбесі айналмалы шошақ бөркі - осының бәрі жауынгерлердің тасқа қашалмаған ат үстінде яғни атқа үзеңгісіз мінген кейпін береді.

Көріністер барынша шынайы көркем шындықпен берілген, тәжірибелі суреткердің бейнеленушінің нақты бет әлпетін беруге ұмтылғандығынан байқалады, сондай-ақ, суретші олардың қаруларын да дәл бере білген, себебі бұл қарулар кейінгі кездері археологиялық қазбаларда табылған қаруларға өте ұқсас.

Солай бола тұра, дене пропорциясының бұзылуынан – суретшінің ойға алған өзіндік басты мақсатын баса көрсетуге деген ұмтылысын байқаймыз. Сірә, бұл әлі «жануарлар стилін» танып біле қоймаған сақ тайпаларының бірі болса керек.

Жауынгерлер бейнесі. б.д.д. VI-V ғасырлар. Қарбызсай, Күлжабасы
Изображение воинов. VI-V вв. до н.э. Карбызсай, Кулжабасы.
Image of warriors. The 6-5th centuries BC. The 3 Groge, Karbyzsay, Kulzhabasy.

Әйелдің босану сәті: ер адам әйелді артынан көтеріп демеп тұр, қолында пышағы бар әйел тізерлеп отырып көмек беруде, артында тік ұстағышы бар қазандық тұр.
Сцена «приема родов»: мужчина - держит роженицу сзади, женщина с ножом в руке на корточках принимает… сзади - котел с вертикальными ручками.
Scene of «reception of childbirth»: the man - holds the woman in labor behind, the woman with a knife in squat position accepts … behind – a cauldron with vertical handles.

Екі ат байланған тұғыр («Әлем ағашы»)
Коновязный столб с двумя лошадьми («Мировое древо»)
The hitching column with two horses («the World Tree»)

Локальное местонахождение из трех важных и нескольких второстепенных плоскостей с изображениями находится в 5 ущелье Кулжабасы (Карбызсае). и относится, как мы предполагаем, к VI-IV вв. до н.э. Здесь же имеются петроглифы, выбитые в эпоху поздней бронзы. Группа находится в средней части склона правой сопки ущелья. Верхняя часть сопки уже была занята петроглифами эпохи бронзы. Эти в полном смысле «шедевры» древнего искусства могли быть оставлены относительно небольшой группой населения за небольшой промежуток проведенного здесь времени, а наличие множества сюжетов с вооружением и поединками может указывать на воинственный характер, которым должна она была обладать при миграции с северо-востока на юго-запад.

Произведения древнего искусства были открыты в свое время Р. Сала и являются нетипичными для наскального искусства Жетысу (рис.). По нашему мнению, стиль этих изображений еще мало изменился сравнительно с предыдущей эпохой бронзы, но в изображениях присутствуют реалии, присущие новой эпохе. То же можно сказать и в отношении символики, что наряду с вековыми сюжетами (мирового древа) присутствуют и, по крайней мере, новые методы подачи старых символов (сцена родов), датируемых, в том числе и по котлам с вертикальными ручками на конусовидном поддоне. Сцены поединков лучников, ведения верблюда в поводу также весьма традиционны для поздней бронзы и переходного к раннему железному веку этапа.

Наскальные гравюры на трех плоскостях вид-

Көп аңды көздеп тұрған садақшы (оңға бағыт алған): бір жануар құлаған (өлген). Төменде крест пен солға бағыт алған екі жануар. Ерте темір дәуіріне өту кезеңі (5)

Лучник охотится на многочисленную добычу (идущую направо): одно животное перевернуто (убито). Внизу крест и два животных идущие налево. Переходный этап к раннему железу (5).

The archer hunts the numerous animals - production (going to the right): one animal is turned killed). Wu a cross and two animals going on the left. A transitional stage to early iron (5).

ны одновременно с расстояния в 10–15 м, составляют своего рода «триптих». Передний план и центр занимает плоскость: два воина – один с коротким мечом и кинжалом, другой с боевым чеканом и щитом, – развернуты влево, и в профиле каждого различаются черты лица (подбородок, нос, высокий лоб, широко раскрытые глаза (?)), прическа и высокий головной убор с закругленным верхом. Поза воинов скорее напоминает положение всадников без стремян на невидимых конях». Максимальный реализм, присутствующий в этих изображениях, прослеживается в стремление опытных художников придать конкретные портретные черты изображенных, а также детально зафиксировавших предметы их вооружения, которым находятся прямые археологические аналогии. При этом пропорции нарушены – стремление подчеркнуть главное (видимо, это стилистика сакского периода, одного из тех племен, не признававших еще «звериный стиль»).

Адамдардың, жануарлардың, «босану сәтінің», «ат байлайтын тұғырдың» және т.б. ондаған суреттер салынған жартас, кейінгі қола, сақ кезеңі. Жоғарыда - көнетүркі кезеңінің арқары
Плоскость с десятками изображений людей и животных, «родов», «коновязи» и др. поздняя бронза, сакский период. Сверху – архар древнетюркского времени.
Panet in about tens of carved images of people and animals, «childbirth», «hitching posts», etc.? the Late Bronze, the Sakae Period. An archar, the Early Turkic time.

The small location consists of three important and several minor panels with carved images is in the 5-th gorge of Kulzhabasy (Karbyzsay Gorge) and dated back as we assume to the 6-4-th centuries BC. There are petroglyphs which were carved out during the Late Bronze. The group is in the middle part of a slope of the right hill of the gorge. The top part of the hill occupied with petroglyphs that was carved already in the Bronze Age. These in full sense “masterpieces” of the ancient art could be left rather small group of the population for a small interval of time spent here, and existence of a set of plots with arms and duels can indicate aggressive character which it had to possess at migration from the Northeast to the Southwest.

Performing ancient art has been open R. Sala in due time and is atypical for the Rock Art of Zhetysu (fig). According to us, the style of these images still has a little changed compared with the previous the Bronze Age, but there are images realities inherent to the Early Iron Age. The same can be told also concerning symbolics that along with eternity plots (the World Tree) there are and, at least, new methods of giving of old symbols (the scene of the childbirth) dated including by image of copper cauldron with vertical handles on the cone-shaped pallet type. Scenes of duels of archers, maintaining a camel in an occasion are also very traditional for the Late Bronze and a stage, transitional by the Early Iron Age.

Petroglyphic engravings on three planes are visible along with distance in 10–15 m, make some kind of “triptych”. The foreground and the center occupies the plane: two soldiers – one with a short sword and the dagger, another with fighting stamping and a small shield-board, – are developed to the left, and in a profile of everyone features (a chin, a nose, a high forehead, widely opened eyes (?)), hairstyle and a high headdress with the rounded-off top differ. The pose of soldiers reminds position of riders without stirrups on invisible horses rather”. The maximum realism which is present at these images is traced in the aspiration of skilled artists to give concrete portrait lines represented and also in details recorded objects of their arms to which there are direct archaeological analogies. At the same time proportions were disturbed – the aspiration to emphasize the main thing (probably, it is stylistics of the Sakae Period, one of those tribes which weren’t recognizing still “animal style”).

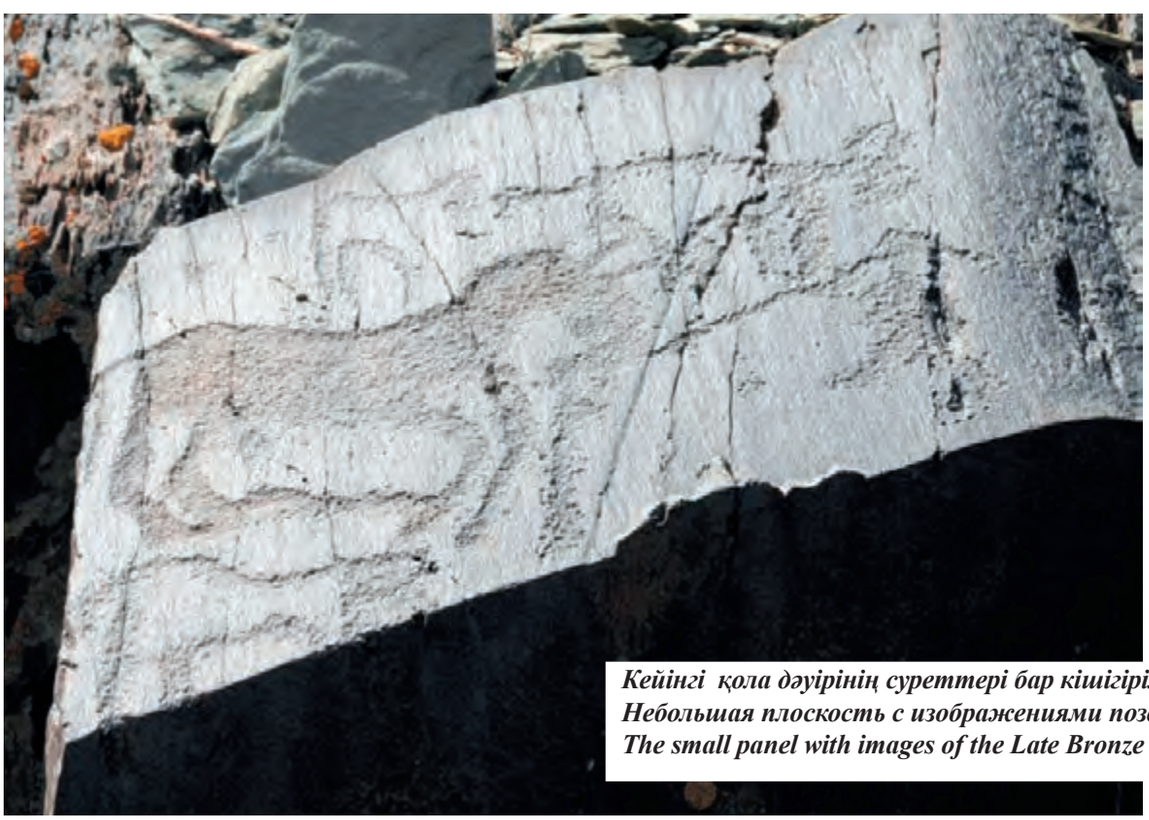

Кейінгі қола дәуірінің суреттері бар кішігірім жартас (5)
Небольшая плоскость с изображениями поздней бронзы (5)
The small panel with images of the Late Bronze (5)

Жартас бетінде ерте темір дәуіріне жататын петроглифтер: бұғы және ешкі
Плоскости с петроглифами раннего железного века: олень, козлы
The panel with petroglyphs of the Bronze, the Early Iron Age: bulls, goats, people (5)

Қола дәуірінің арбасы (5)
Колесница, эпоха бронзы (5)
A chariot, Bronze Age (5)

Қола дәуірінің петроглифтері
Петроглифы эпохи бронзы
Horses, bulls, the chariot stylized indefinable animals and signs. The Bronze Age (5)

Қола дәуірінің арбасы (5)
Колесница, эпоха бронзы (5)
A chariot, Bronze Age (5)

Арбаның ойып жасалған кескіні. Қола дәуірі (5)
Колесница (гравировка). Эпоха бронзы (5)
A chariot (engraving), the Bronze Age (5)

Өгіздер және майда жануарлардың бейнелерсі.
Қола дәуірінің ортасы (5)
Быки и мелкие животные эпоха средней бронзы (5)
Bulls and small images of animals, the Middle Bronze (5)

Екі дөңгелекті арба және жегілген жануарлар. Қола дәуірі (5)
Двухколесная повозка и тягловые животные, эпоха бронзы (5)
The two-wheeled vehicle with draft animals, an era of bronze (5)

Төрт дөңгелекті арбаның сызбасының кескіндемесі. Қола дәуірі (5)
Схематичное изображение четырехколесной колесницы, эпоха бронзы (5)
The schematical image of the four-wheel chariot, the Bronze Age (5)

Қола дәуіріне жататын бұқаның және де басқа жануарлардың бейнесі (5)
Быки, другие животные, эпоха бронзы (5)
Bulls, other animals, the Bronze Age(5)

Көлденең жартас бетінде төрт дөңгелекті арба және коптеген жануарлар дың суреті (5)

Горизонтальная плоскость четырехколесной колесницы, многочисленные животные (5)

The horizontal panel with images: the four-wheel chariot, people, numerous animals (5)

А.Н. Марьяшев сақ дәуірінің жауынгері бейнеленген жартастың қасында (5)

А.Н. Марьяшев у плоскости с воинами сакского времени (5)

A.N. Maryashev in front the panel with two warriors, Sakae Time (5)

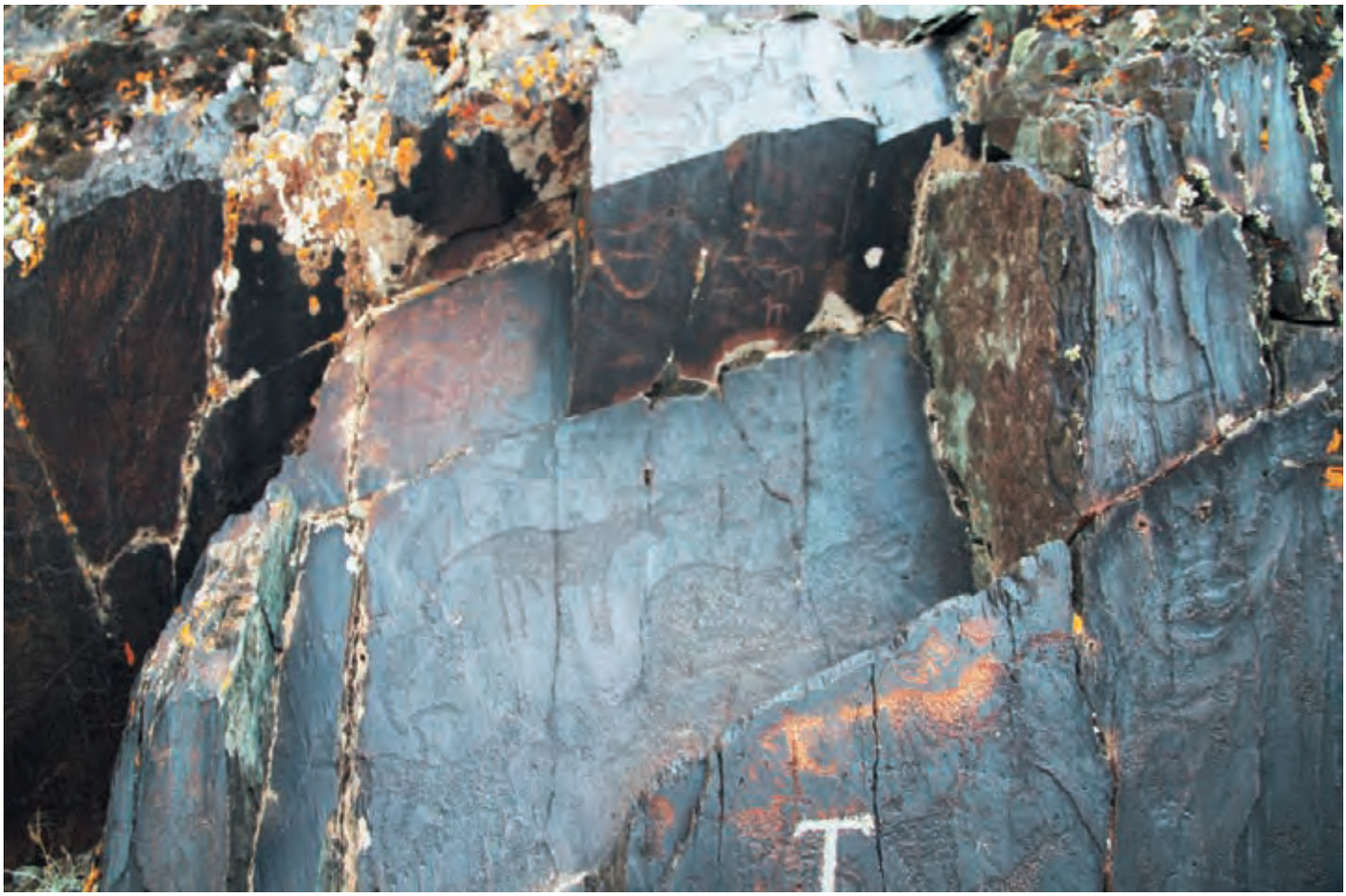

Қола дәуірінің петроглифтері: бұқа, жалқы және басқа да суреттер. (5)
Петроглифы эпохи бронзы: быки, лошади, другие виды (5)
Petroglyphs of the Bronze Age: bulls, horses, other types animals (5)

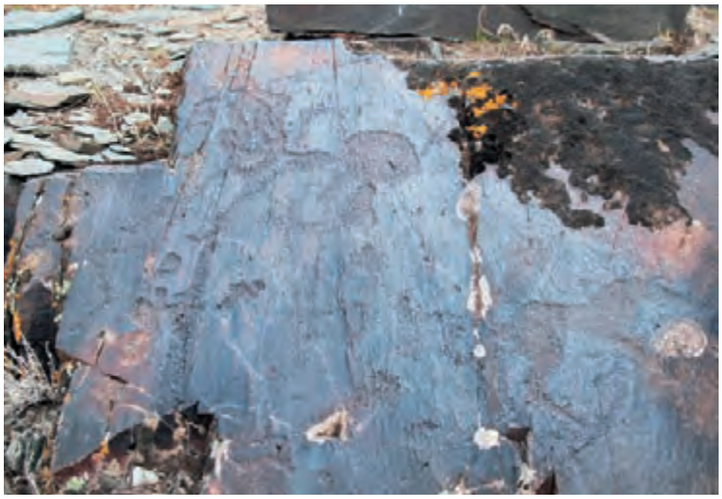

Ерте темір дәуіріне өту кезеңінің петроглиятері: бүйірінде ұстағышы бар айна, жылқы, басқа да жануарлар (5)
Петроглифы переходного к раннему железному веку: бронзовое зеркало с боковой ручкой, лошадь, другие изображения (5)
Petroglyphs of the Transitional from Bronze to the Early Iron Age: a bronze mirror with the side handle, a horse, other images (5)

Босанып тұрған әйел адамның және атқазықтың суреті бар үлкен жартас (5)
Изображение женщины на большой плоскости с «коновязью» и «родами» (5)
The image of the woman on the big panel with «hitching post» and «childbirth» (5)

Атқазық бейнеленген жартастың бір бөлігі (5)
Часть плоскости с «коновязью» (5)
Part of the panel with «Hitching post» (5)

Жүйелі суреттер көптеп салынған жазықтық: адамдар, жануарлар, қола дәуірі (6)
Плоскость со значительным числом схематических изображений: люди, животные, эпоха бронзы (6)
The panel with considerable number of schematic images: people, animals, the Bronze Age (6)

Ұстағышы бар екі айна салынған жартас. Кейінгі қола дәуірі (6)
Плоскость с изображениями двух зеркал с боковыми ручками, эпоха поздней бронзы (6)
The panel with images of two mirrors with side handles, the Late bronze (6)

Бүйірінде ұстағышы бар айна. Кейінгі қола дәуірі (6)
Зеркало с боковой ручкой, эпоха поздней бронзы (6)
A mirror with the side handle, the Late Bronze (6)

Үлкен жартас. Сол жағында екі жегілген жануарлар (арба жоқ). Ортада құлап бара жатқан адам. Қола дәуірі. Оң жағында бес жылқы. Кейінгі қола дәуірі (6)
Крупная плоскость. Слева два зеркальных упряжных животных (колесница – отсутствует). В центре горизонтальный человек (падающий), эпоха бронзы). Справа – 5 лошадей эпохи поздней бронзы (6)
Large panel. At the left two mirror draft animals (the chariot – is absent). In the center the horizontal person (falling) a bronze era). On the right – 5 horses of the Late Bronze (6)

Түзу сызықтар және адамдармен байланысы бар үлкен өгіз. Ерте қола дәуірі (6)
Крупный бык с людьми и линиями, их соединяющими. Ранняя бронза. (6)
Large bull with people and the lines connecting them. The Early Bronze. (6)

Бұғы және аяқталмаған бір ешкінің суреті. Сақ дәуірі (6)
Козлы (один неоконченный), олень, Сакское время (6)
Goats (one unfinished), deer, the Sakae Time (6) поменять со след подписью

Ешкі, бұғы. Сақ дәуірі (6)
Козел, олень Сакской эпохи (6)
Goat, deer the Sakae Time (6)

Арба. Қола дәуірі (5)
Колесница, эпоха бронзы (5)
Chariot, the Bronze Age (5)

Мифологиялық сюжеті бар жазықтық: кіші көлемдегі өгіздермен байланысы бар ісі өгіздер және адамдар, Қола дәуірінің көппішінді мифологиялық сюжеті (8)
Плоскость с мифологическим сюжетом: крупные быки, связанные с другими быками, меньших размеров и людьми, многофигурный мифологический сюжет эпохи бронзы. (8)
The panel with a mythological plot: the large bulls connected with other bulls, the smaller sizes and people, a multifigured mythological plot of the Bronze Age. (8)

Денесі жартылай «торланған» (ұзындығы 2 метрден асады) «бүкір» өгіз бейнеленген ірі жазықтық. Сондай «бүкір», «жолақты» екінші өгіз аз байқалады. Ерте қола дәуірі. Кейінгі кезеңдердің ұсақ жануарлары (6)

Крупная плоскость с огромным стилизованным «горбатым» быком частично «заштрихованным» туловищем (более 2 м длиной). Второй бык заметно меньше, такой же «горбатый» и «полосатый». Эпоха ранней бронзы. Мелкие животные поздних этапов. (6)

The large panel with the huge partially «shaded» trunk (length more than 2 m) stylized by a «humpbacked» bull. The second bull is much less, same «humpbacked» and «striped». The Early Bronze. Small animals of late stages of Bronze Age. (6)

7 шатқалдың жалпы көрінісі
Общий вид ущелья 7
General view of the gorge 7

«Айбастылар» (сәулемен өрнектелген екі антроморфты), белгілер, қола дәуірі, төменде кейінгі қола дәуірінің жануарлары (7)
«Луноголовые» (двое антропоморфных со стилизованным нимбами), знаки, эпохи бронзы, ниже животные поздней бронзы (7)
"Lunarheaded" (two anthropomorphous with stylized nimbuses), signs, Bronze Ages, is lower animals of the Late Bronze (7).

Шұңқырлар және антропоморфты бейнелер. Қола дәуірі (7)
Лунки и антропоморфное, эпоха бронзы (7)
The cup marks and anthropomorphous of the Bronze Age (7)

Ешкілер. Кейінгі қола дәуірі (7)
Козлы, поздняя бронзы (7)
Goats, the Late Bronze (7)

XVII-XVIII ғасырдағы көне қазақ қорымның орны
Казахское родовое кладбище XVII-XVIII вв.
XVII-XVIII Kazakh patrimonial cemetery, 17-18 centyries

Қола дәуірінің антропоморфтық және зооморфтық белгілері
Антропоморные, зооморфные и знаки, эпоха бронзы
Antropomorphous, zoomorphous and signs, the Bronze Age

Жартылай сақталған мифологиялық сюжет (8)
Частично сохранившийся мифологический сюжет (8)
Partially remained mythological plot (8)

Ерте темір дәуірінің бейнесі, кейінгі қола дәуірі (?) (8)
Изображения раннего железного века, поздней бронзы (?) (8)
Images of the Early Iron Age and Late Bronze (?) (8)

Кейінгі қола дәуіріне жататын сегізінші шатқалдың ландшафтысындағы көптеген жануарлар, таңба белгілері, ерте темір дәуірінің петроглифтері бар жартас

Плоскость с петроглифами раннего железного века, поздней бронзы, тамговидные знаки, животные в ландшафте восьмого ущелья

The panel with petroglyphs of the Early Iron Age, Late Bronze, tamga-shaped signs, animals in a landscape of the eighth gorge

8 шатқалдың жалпы көрінісі
Общий вид 8 ущелья
General view of the 8-th Gorge.

Кейінгі қола дәуіріне жататын адамдар және жануарлар, шұңқырлардың суреттері бар жартас (8)
Плоскость с изображениями людей и животных позднего бронзового века, лункой (8)
Panel with images of people and animals of a late bronze age, a cup mark (8)

Жануарлар мен таңба белгісі салынған жартас суреттері (8)
Фрагмент плоскости: животные, тамговидный знак (8)
Panel fragment: animals, tamga-shaped sign (8)

Жануарлар мен антропоморфты бейнелер (8)
Животные, антропоморфные (8)
Animal, anthropomorphous (8).

Сегізінші шатқалдың ландшафтысындағы бақсылар бейнеленген жартас суреттері (8)
Плоскость с изображением шамана в ландшафте (8)
The panel with the image of the shaman in a landscape (8)

Белгілер (8)
Знаки (8)
Signs (8)

Қола дәуіріне жататын бақсы, ерте темір дәуіріне жататын ешкі
Шаман, эпоха бронзы, козел, ранний железный век
The shaman and a goat over him (8)

Ешкілер. Ерте темір дәуірі (8)
Козлы, ранний железный век (8)
Goats, the Early Iron Age (8)

Тау ешкілері. Ерте темір дәуірі (12)

Горные козлы, ранний железный век (12)

Mountain goats, the Early Iron Age (12)

Түйе. Сақ дәуірі (12)
Верблюд, сакское время (12)
A camel, the Sakae time (12)

Жануарлардың геральдикалық үйлесімі (түлкілер немесе мысық тұқымдастар (?) Л.Херманн)), сақ дәуірі
Геральдическая композиция из животных (лис или кошачьих (?) по: Л. Херманн), сакское время.
Heraldic composition consists of animals (foxes or cat's (?) (according to: L. Herrmann)), the Sakae Time

12 шатқалдың ландшафтында ерте темір дәуірінің петроглифтары бар жартас
Плоскость с петроглифами раннего железного века в ландшафте 12 ущелья
The panel with petroglyphs of the early Iron Age in a landscape of the 12-th gorge

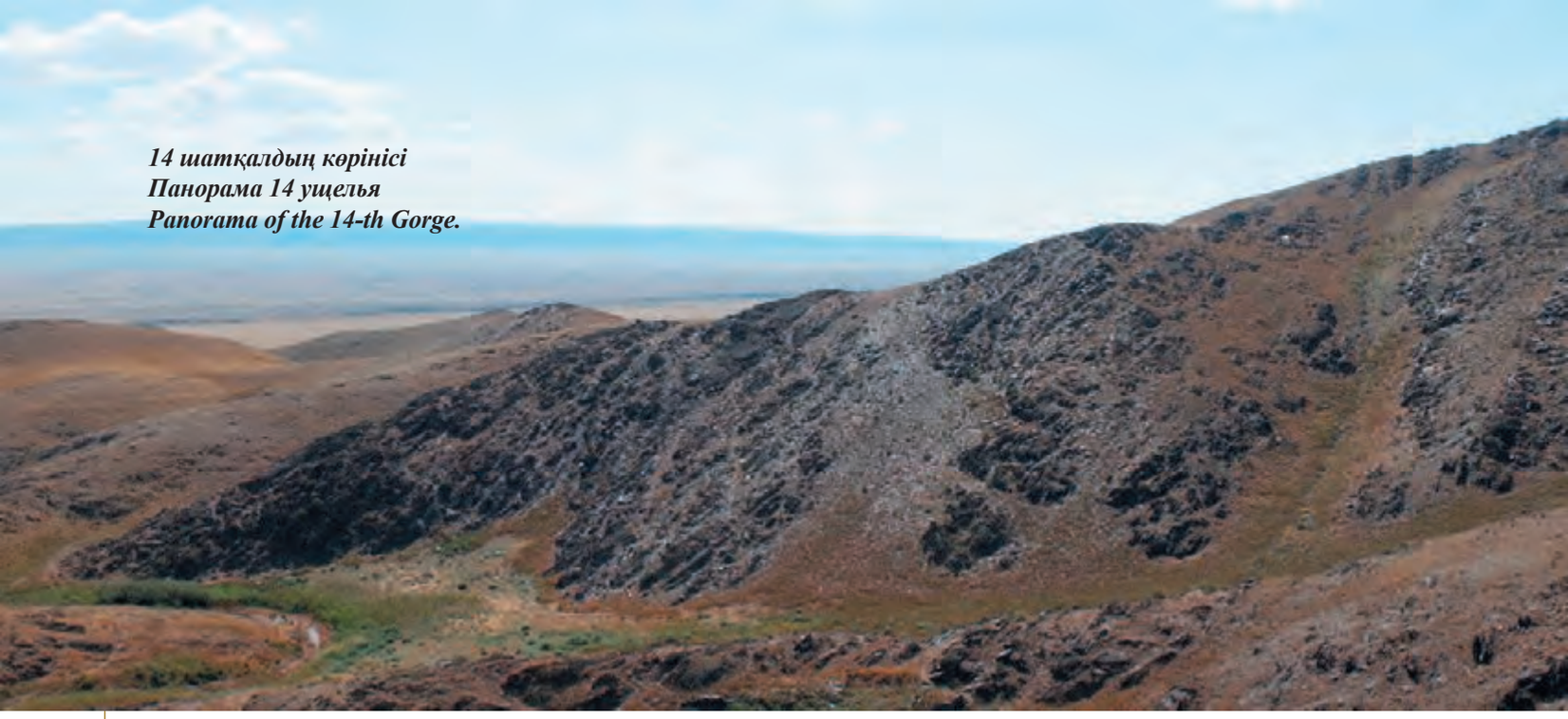

14 шатқалдың көрінісі
Панорама 14 ущелья
Panorama of the 14-th Gorge.

Қолындағы қаруы (?) бар адам және үлкен ешкі, жоғарыда белгісіз композиция. Кейінгі қол дәуірі (13).
В.Л.Железнякованың кескіндемесі
Коза крупных размеров, человек с предметом (посохом ?), неопределимая композиция сверху. Эпоха поздней бронзы, (13).
Прорисовка В.Л. Железняковой
A goat of the large sizes, people with a tool (the staff?), indefinable composition, the Late Bronze (13). V.L. Zheleznyakova's grawing

Ерте темір және қола дәуірінің петроглифтері
Петроглифы эпохи бронзы, раннего железного века
Separate petroglyphs carving at different times

14 шатқалдың петроглифтері:
Садағы бар түркі дәуірінің аттысы, арқар (?) және сақ дәуіріне жататын «мифттік» сызықтар.

Петроглифы 14 ущелья:
Тюркский всадник с луком, «мифологические» линии орнамента сакского времени, в т.ч. архар (?)

Petroglyphs of the 14-th gorge:
The Turkic rider with bow, lines of an ornament of Sakae Time, including the archar (?)

Қола дәуірінің жануарлары мен адамдары (?)
Человек (люди ?) животные эпохи бронзы
Person (people?) animal era of bronze

«Әлем ағашы» бұғыны атуға дайындалып тұрған садақшы, төменде композицияның кішігірім масштабы. Сақ дәуірі (14)
Лучник, стреляющий в оленя с рогами в виде «мирового древа», ниже повтор композиции в меньших масштабах, сакское время (14)
The archer shooting at a deer with horns in the form of «a world tree» is lower repetition of composition in smaller scales, Sakae Time (14)

Түркі кезеңінің петроглифтері: аттылар, садағы бар бір адам, жануарлар және белгісіз бейнелер (14)
Петроглифы тюркского времени: всадники, один с луком, животные, неопредемимое изображение (14)
Petroglyphs of the Early-Turkic Time: riders, one with bow, animal, the indefinable image (14)

Он сегіз белгісі және түркі жазбасы бар 14 шатқал
Тюркская руническая надпись из 14 ущелья, выбивка, 18 знаков
The Early-Turkic runic inscription from the 14-th gorge, carving, 18 signs-letters.

Шеңбердің ішінде – адоранттар, олардың арасындағы құрбандық (?), және жануарлар. Қола дәуірі.
Внутри круга – адоранты, между ними жертвенник (?), животные, эпоха бронзы
In a circle – adorants-worshipers, between them an altar (?), animals, the Bronze Age

Ерте түркі дәуірінің салт аттылары (14)
Всадники древнетюркского времени (14)
Riders of the Early-Turkic Time (14)

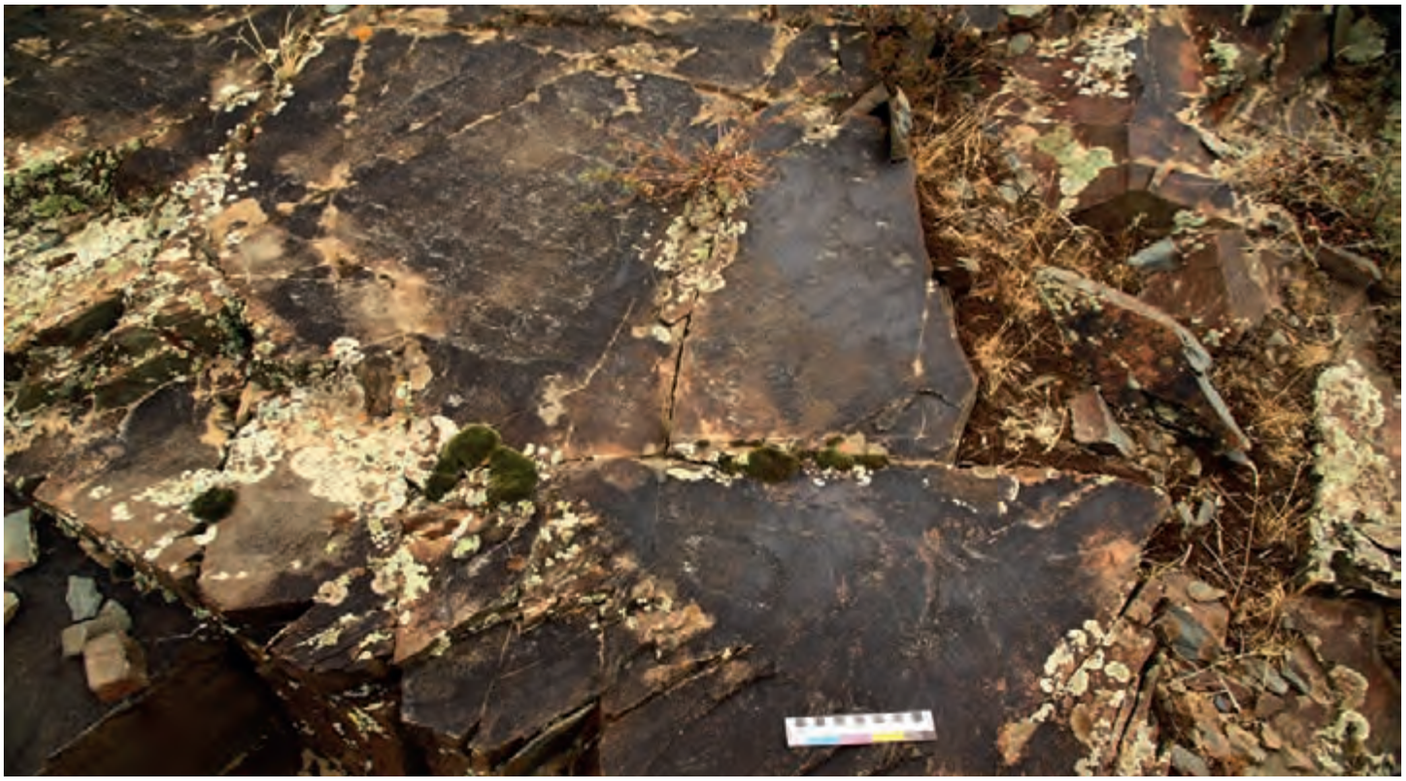

Көлденең жатқан жартас бетінде қола дәуірінің петроглифтері мен торлар салынған 14 шатқал
Решетка и петроглифы раннего бронзового века , выбитые на горизонтальной плоскости 14 ущелья
The lattice and petroglyphs of the Early Bronze Age which were carved out on the horizontal panel of the 14 gorge

Дөңгелек (оның ішіндегі крестке ұқсас (?) және жануарлар. қола дәуірі (14)
Колесо (крест в круге (?), живтоные эпохи бронзы (14)
Wheel (a cross in a circle (?), animals, the Bronze Age (14)

Балтамен (?) қаруланған адамдардың қасқырлармен айқасуы және басы жоқ адам (?). Қола дәуірі (14)
Схватка людей, вооруженных топориками (?) с волками, человек без головы (?), эпоха бронзы (14)
Fight of the people armed with hatchets (?) with wolves, the headless (?) man, the Bronze Age (14)

Кейінгі қола дәуіріне сәйкес келетін петроглифтер (14)
Петроглифы, преимущественно эпохи поздней бронзы (14)
Petroglyphs, mainly eras of late bronze (14)

Ерте қола дәуірінің петроглифтері: тор және 14 шатқал ландшафтындағы тор мен белгілер
Петроглифы ранней бронзы: решетка, знаки в ландшафте 14 ущелья
Petroglyphs of the Early Bronze: a lattice, signs in a landscape of the 14-th gorge.

17 шатқал ландшафтындағы антропоморфты бейне немесе қола айнасына тәрізді жаңартылған сурет
Изображение подновленное, напоминающее бронзовое зеркало или антропоморфное в ландшафте 17 ущелья
The carved image renewed, reminding a bronze mirror or anthropomorphous in a landscape of the 17-th gorge

18 шатқал ландшафты, жартасты жота
Ландшафт 18 ущелья, скалистая сопка
Landscape of the 18-th gorge, rocky hill

Қола дәуіріне жататын шұңқырлар (18)
Лунки бронзового века (18)
The cup marks of the Bronze Age (18)

Петроглифтері бар жартас (18)
Плоскость с петроглифами (18)
The panel with petroglyphs (18)

18 шатқал. Ландшафтың жалпы көрінісі
Общий вид ландшафта 18 ущелья
General view of a landscape of the 18-th gorge

18 шатқалдың жартасты жотасы
Скалистая сопка 18 ущелья
Rocky hill of the 18-th gorge

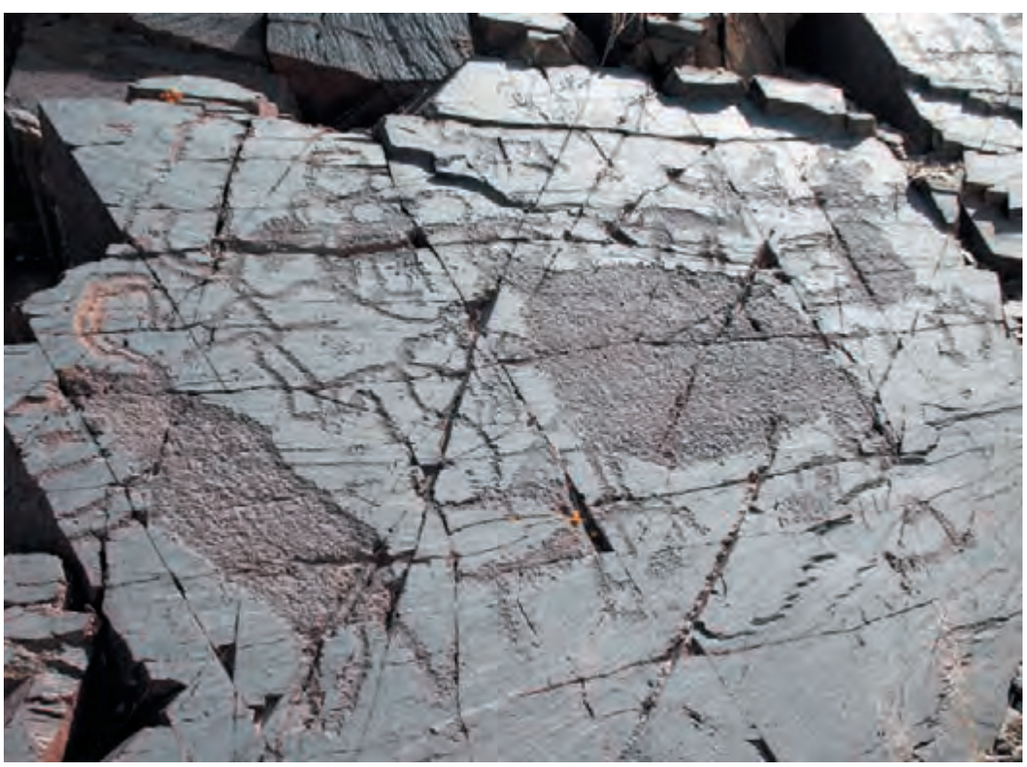

Ірі өгіздер, басқа да жануарлар, қисық сызықтар, адамдар – мифологиялық бейнелер суреттелген үлкен жартас. Мифтік сюжеттік картина. Ерте қола дәуірі

Крупная плоскость с изображениями крупных массивных быков, других животных, знаков, ломанных линий, людей – мифологическая картина. Эпоха ранней бронзы

The large panel with images of large massive bulls, other animals, signs, broken lines, people – a mythological picture. The Early Bronze Age

Бұғы (?) бас сүйегі жағы сынған. Ерте темір дәуірі (18)
Олень (?), сколота голова, ранний железный век, (18)
Deer (?), the head is chopped off, the Early Iron Age (18)

Ерте темір дәуірінің жануарлары (18)

Животные раннего железного века (18)

Animals of the Early Iron Age (18)

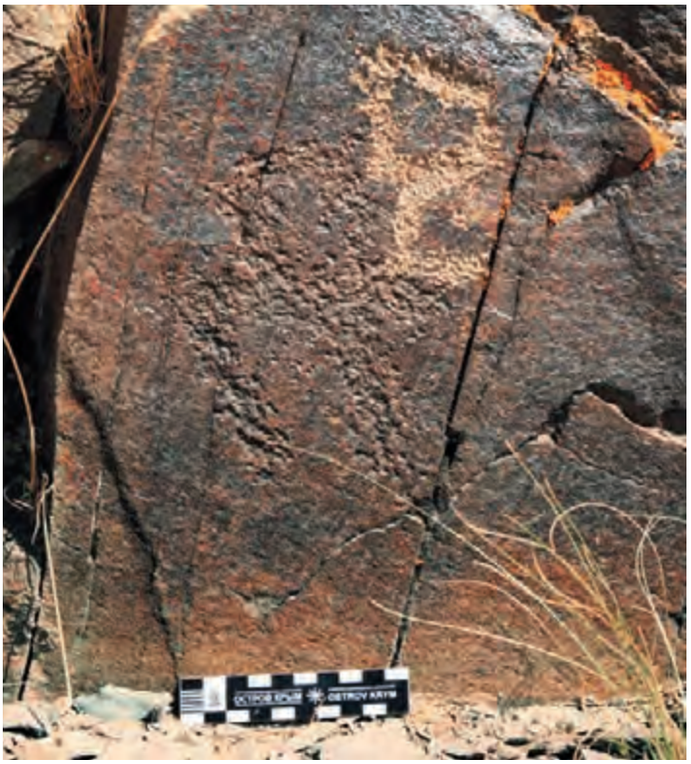

Ешкі, ерте темір дәуірі. Таңба ерте түркі кезеңі (?)
Изображение козла, ранний железный век, тамги, древние тюрки (?)
Carved image of a goat, the Early Iron Age, tamga the Early Turkic Period (?)

Кейінгі қола дәуірінің ешкілері (18)
Козлы поздней бронзы (18)
Goats of the Late Bronze (18)

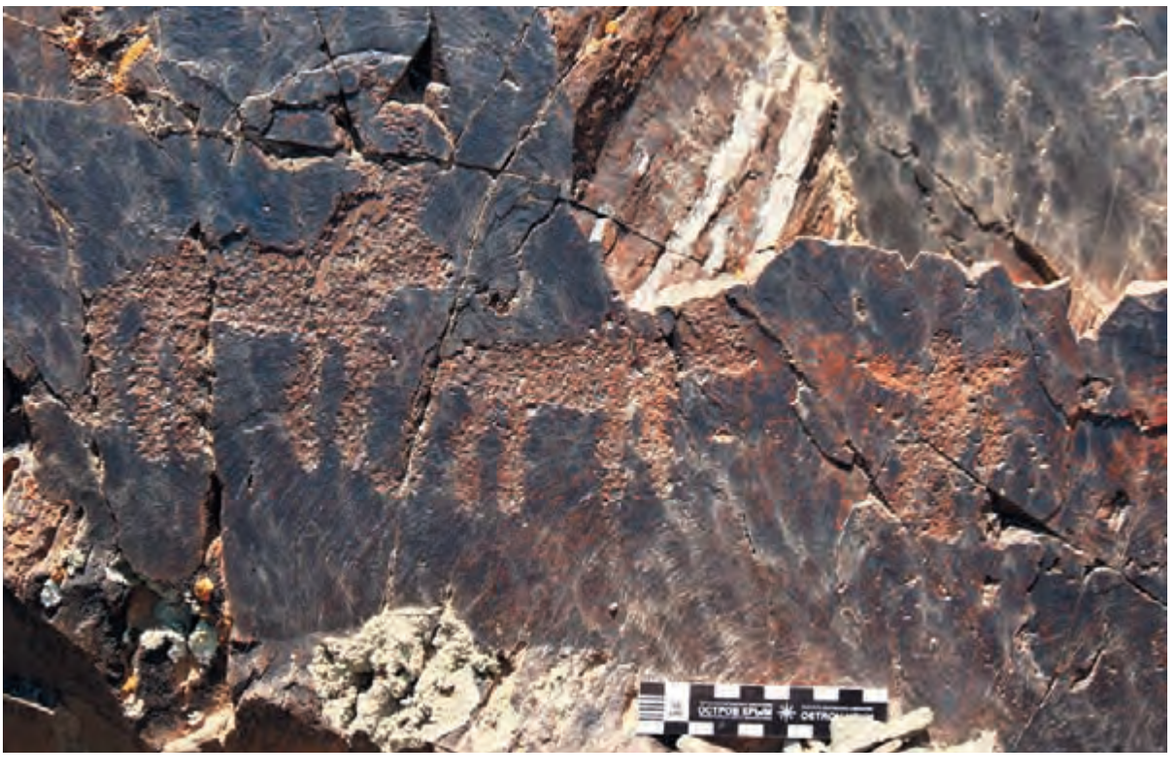

Адам және екі жылқы (18)

Две лошади и человек, эпоха бронзы (18)

Two horses and person, the Bronze Age (18)

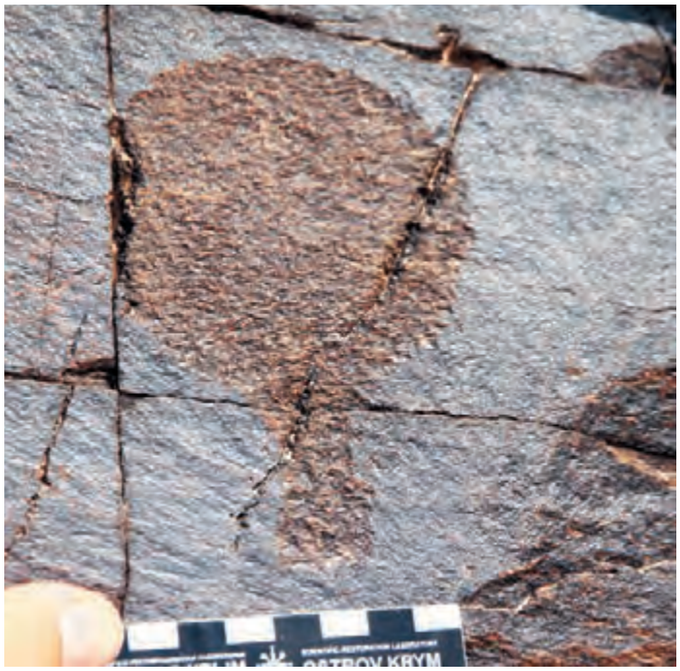

Бүйірінде ұстағышы бар қола дәуірінің айнасы. Қола дәуірі немесе сақ дәуірі (18)
Бронзовое зеркало с боковой ручкой, эпоха бронзы или сакское время (18)
Bronze mirror with the side handle, the Bronze Age or Sakae Time (18)

Ерте түркі дәуірінің таңбасы және өте ертеде бейнеленген сурет (18)
Древнетюркская тамга и более ранние изображения (18)
The Early Turkic tamga and earlier carved images (18)

Қола дәуірінің суреттері: ешкілер, түйелер, басқа да жануарлар (18)
Изображения животных, верблюдов, козлов и др., эпоха поздней бронзы (18)
Carved images of animals, camels, goats, etc., the Late Bronze (18)

Жоғарыда адам, жануарлар, төменде көбіне ешкілер, ерте темір дәуірі (18)
Человек сверху, животные, прежде всего козлы – ниже, ранний железный век (18)
The man, animal, first of all goats – below, the Early Iron Age (18)

Адам. Қола дәуірі (18)
Человек , эпоха бронзы (18)
The man, the Bronze Age (18)

Түйе бейнеленген жартас
Плоскость с изображением верблюда
The panel with the image of a camel

Ерте қола дәуірінің белгісі
Знак, эпоха ранней бронзы
The sign, the Early Bonze

Қола дәуіріне тән петроглифтер
Петроглифы, преимущественно эпохи бронзы
Petroglyphs mainly, the Bronze Age

«Күнбастылар», қола дәуірі (19)
«Солнцеголовое», эпоха бронзы (19)
The image of the "sunheaded", the Bronze Age (19)

Дулаттардың таңбасы (антропоморфты суретке ұқсас) (19)
Тамга дулатов (несколько антропоморфизированная) (19)
Tamga-sign of Dulat tribe 19-20 centuries (19)

Дулаттардың таңбасы
Тамги дулатов
Tamga-sign of Dulat tribe (19)

Дулаттардың таңбалары және басқа да суреттер
Тамги и рисунки дулатов
Tamga-sign of Dulat tribe and drawings, 19-20 centuries (19)

19 шатқалдың жоғарғы беткейіндегі өзен иірімінің жалпы көрінісі
Общий вид одного из плесов в верховьях 19 ущелья
General view of one of reaches in the upper part of the 19-th gorge

ҚҰЛЖАБАСЫДАҒЫ 19 ШАТҚАЛ (САКРАЛДЫ ҚОРШАУЛАР)

18 және 19 шатқалдар өз алдарына жеке тұр. Дәл осы жерде айбарлы құздар, кәрі Құлжабасының қойнауын жарып шыққан қара азу тісі іспеттес. 18 шатқалда көкке ұмсынған шоқы тәріздес болып біткен өзге де жартастарда петроглифтер баршылық. 19 шатқалдың негізгі бөлігінде петроглифтер белгілі бір деңгейде аз, дегенмен олар шатқалдың бас жағында орналасқан. Шатқалдың ұшар басындағы қара таста петролглифтер мүлде ойылмаған. Бұл бәлкім тау жынысының түзу болмағандығынан емес, оның беріктігінен болса керек. Тау етегінде басын жоғарыдағы қайнардан алатын арнасы толып аққан бұлақ суы бойында ауқымы үлкен, бір замандарда адамдар тіршілік құрған қоныс назар аудартады. Петроглифтер аса бір әсемдік үшін, болмаса қасиетті орын екендігі үшін ғана маңызды болмағанға ұқсайды, олар осы жерде қоныс тебушілерді көзге көрінетін, және көрінбейтін жаулардан «қорғаған», өздерінің танымдары тұрғысындағы әр түрлі жосын-рәсімдерге қатысқан.

Адамдар өздеріне ұнаған жерлерге қоныс теуіп, жақын арада жартастар толып жатса да, мінәжәт ететін бейнелерді тастан соғуға мүмкін болмаған жағдайда, олар тас қалап, қоршаулар тұрғызған. Ол қоршаулар да қасиетті болып саналған. Мұндағы бейнелер табиғатының мінәжатты (сакралды) екендігінің, бейнелер соғылған жерлерді басқа жерлерден ерекшелендіріп көрсетудің тағы бір дәлелі.

19 шатқалдың ең басты шоқысының бүйіріндегі қоршаудың оңтүстік шығыс, оңтүстік батыс құламасы тіпті космостан да көрінеді. Қоршаудың батыс қабырғасы 300 метрден астам жер тұтас бір монолит тастан аңғармен шың басына дейін жылжи отырып, қазір құрғап қалған су арнасына 30 метр жетпей тоқтайды. Бұл, сірә, кейінгі замандардағы қирандылардың себебінен болса керек. Шығыстағы тастан тұрғызылған жалдың ұзындығы шамамен 70-80 метр сақталып, терең арналы бұлаққа 80 метр жетпей тоқтаған. Тас қоршаулар жартасты құздың басына дейін, ертеде шүпілдеген суға толы қазір құрғап қалған

аңғардың өн бойындағы 500 метрге жуық алапты «құшағына» орап алған сияқтанып тұр.

Теориялық жағынан алып қарағанда, бәлкім, мұндай бұдыр, осы тектес құрылымдарды түсіндіретін басқа да құбылыстар бар шығар, қоршаудың 1 метр және одан биіктеу жері сақталған. Бейне бір жабайы аңдарды қуып тығатын, болмаса үй жануарларының қорасы болуы да мүмкін. Алайда, біздің пікірімізше бұл көрініске соншалықты бір сәтті түсінік бере алдық деп айта алмаймыз. Мұндай қоршаулар тек бір тауда ғана бар, ал, шаруашылық жүргізу мен аңшылық барлық жерлерде, бүкіл Құлжабасы кеңістігінде жүргізілген. Тұтас әк тектес, қара түсті тау жынысынан біткен мұндай шың Құлжабасыда екеу, ылдидағы 18 шатқалдан көне ірі қоныстар мен баурайдағы қоршаулардың ізін кездестірмедік. А.Е. Рогожинский бұл қоршауларды Дулат тайпасының көршілес екі ірі Ботпай мен Сыйқым руларының шекарасы деп түсіндіреді. XIX-XX ғасырлар шеніндегі мәліметтерге сүйене отырып, алайда бұл қоршаулар жалғаса отырып, оңтүстік батыстан оңтүстік шығысқа қарай 90 градусқа шың басына қарай бұрылады, бейне бір оңтүстік тау етегінде қоныстың, мінәжатты аймағының шекарасы секілді. Тау етегінде өте ерте кезден бар қоршаудың ізі қалған.

Және, керісінше, бұл қоршаудың ізі оңтүстікке және солтүстікке таман біз күткендегідей жаңа уақытта өмір сүрген рулардың арасын бөліп тұрды деп айтуға келмейді, тіпті қоршаулар туралы бұлай шешім қабылдауға, оның мәнін бір таудың шеңберінде алып қарастыруға болмайды. Сәйкесінше, қоршаулар болмысы осы арада бір кезде тау етегінде болған қоныстанушылардың мінәжаттық (сакралды) аймағы екенін айтып тұрғандай. Жартастарға бейнелер ойып салуға мүмкін болмаған. Бұл шатқалдарда петроглифтерден басқа XIX-XX ғасырларда ойылған таңбалар көп. Бұлардың бәрі солтүстік шығысқа қарай үстем көрініп тұрған таудың бас жағындағы бұлақ жағасында орналасқан және мұнда Шу-Іленің жекелеген орындарында ғана сақталған жергілікті шоқ талдардың түрлері де бар.

Шатқалдың бірінде «күнбастылардың» бейнесі ірі деп шамалауға болатын көлемде (45х26см) ойылған. Бейнелеу стилистикасының ықпал етуімен дулаттың таңбалары күнделікті тіршілікте қашала отырып, әр түрлі көріністе адам пішіндес және кейде ірі көлемде, кейбір жағдайда «күнбастылардың» өзін басып озып, ғасырлар тіпті мыңжылдықтар бойы ойылып, өздеріне ұнаған образдарды қайталап отырған.

Орта және Таяу шығыста кең тараған тағы бір образ, айна және дөңгелек, (дискілер) осылай белгілі бір жағдайда, болмаса нағыз адам пішіндестікке үйлесімді болған. Құлжабасыда қола дәуірде өте көп мөлшерде аяғында тұтқа, болмаса дөңгелек қалып бар айналар ойылған. Адам пішіндес «күнбастылардың» бейнелерімен үйлесе отырып, соның өзінде әлдеқандай да бір ақиқат шындықтың көрінісін беріп, (тұрмыстыққа жақынырақ) ритуалдарға қатынасқан айналар мен дискілер адам пішіндес нышандар: олардың аяғы және басқа да дене мүшелері бар.

19-шатқал қадатастарынан қаланған қоршаулар, қола дәуірі қоныстары маңындағы (?) сакральды қоршаулардың төменгі бөлігі (?)
Нижняя часть сакральной ограды (?), у поселений эпохи бронзы (?), сакральной ограды из вкопанных менгиров ущелья 19
The lower part of a sacral fencing (?), at settlement zone, the Bronze Age (?), a sacral fencing from the driven menhirs of the gorge 19.

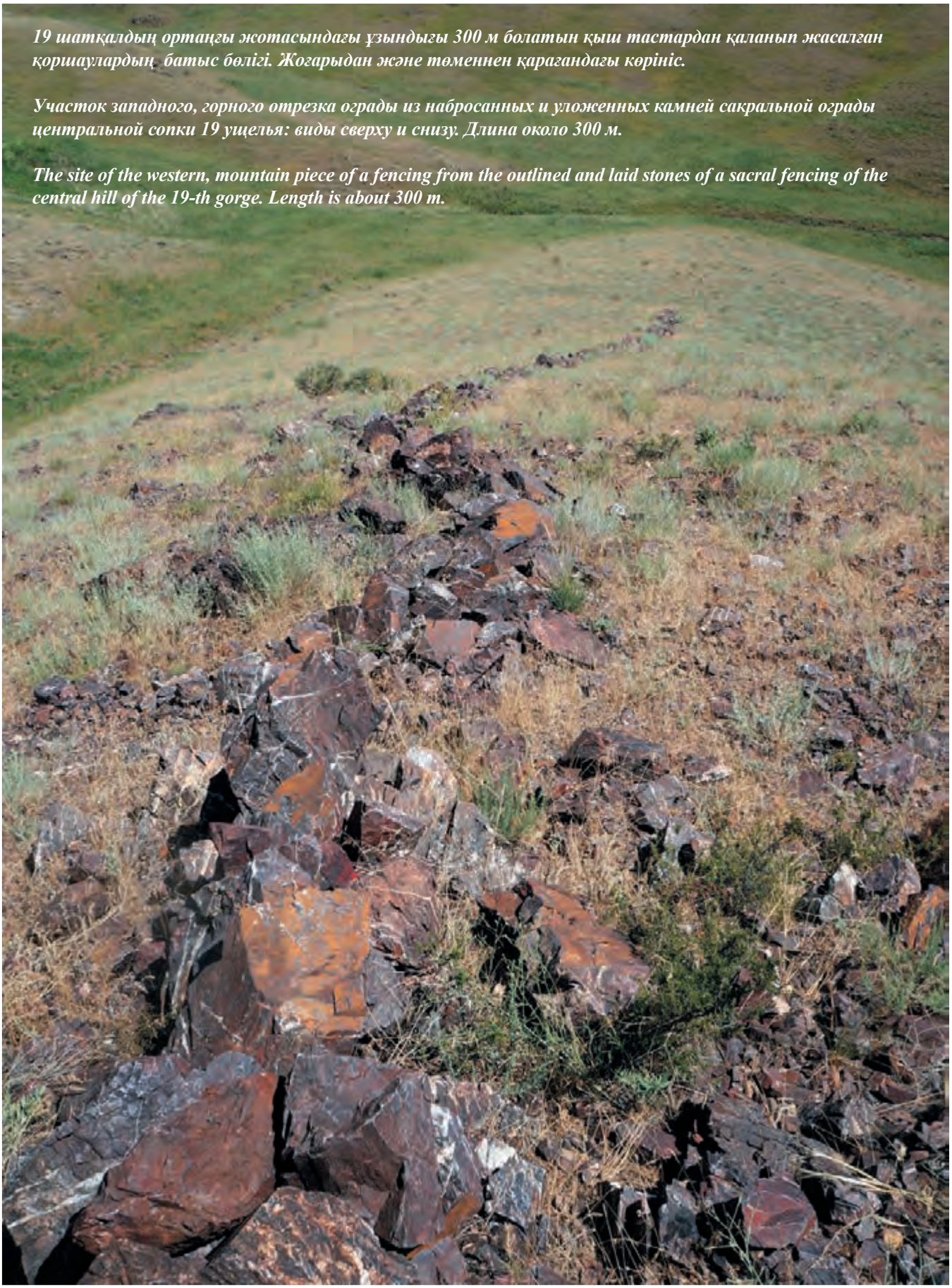

19 шатқалдың ортаңғы жотасындағы ұзындығы 300 м болатын қыш тастардан қаланып жасалған қоршаулардың батыс бөлігі. Жоғарыдан және төменнен қарағандағы көрініс.

Участок западного, горного отрезка ограды из набросанных и уложенных камней сакральной ограды центральной сопки 19 ущелья: виды сверху и снизу. Длина около 300 м.

The site of the western, mountain piece of a fencing from the outlined and laid stones of a sacral fencing of the central hill of the 19-th gorge. Length is about 300 m.

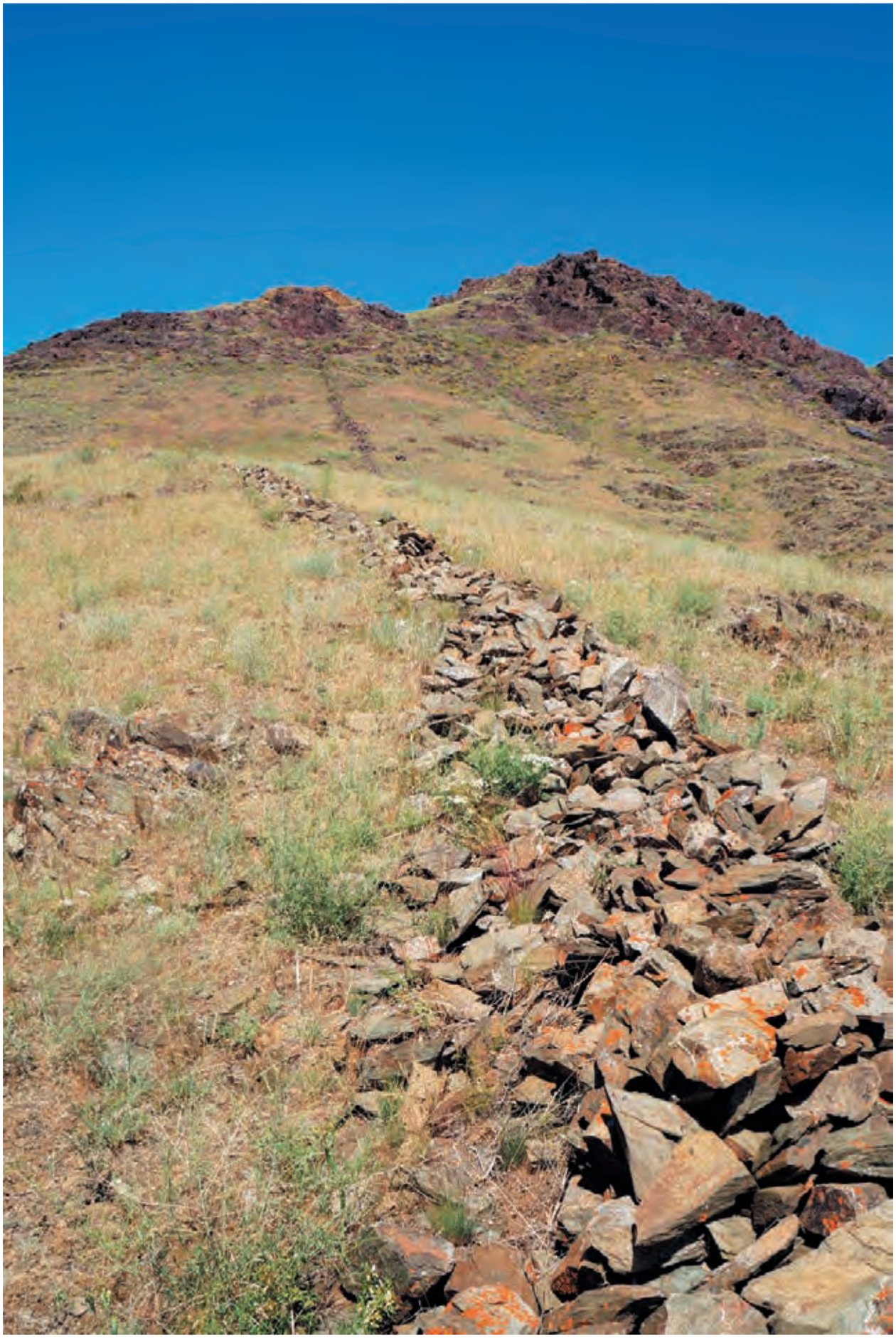

САКРАЛЬНЫЕ ОГРАДЫ 19-ГО УЩЕЛЬЯ

Особняком стоят ущелья 18 и 19. Именно здесь располагаются самые величественные пики, черными «коренными» зубами, торчащими из глубоких недр древнего хребта Кулжабасы. В 18-м ущелье есть достаточно много петроглифов на скальных выходах других сопок. В основной части 19-го ущелья петроглифов намного меньше, хотя они также имеются, главным образом в верхней части ущелья. На самих величественных вершинах, состоящих из темных пород петроглифы начисто отсутствуют. Очевидно, это связано, не сколько с неровными сколами этой породы, сколько с ее высокой плотностью: на ней нельзя было выбить петроглифы другим камнем или минералом, распространенным не только в округе.

У подножия горы располагалось значительное по размерам и, соответственно, числу обитателей поселение на берегах полноводного ручья, берущего начало из родника выше. Очевидно, что петроглифы имели не столько эстетическое значение или «оформляли» святилища, сколько «защищали» население от видимых и невидимых врагов, «участвовали» в ритуалах. Очевидно, в традиционной культуре населения эпохи бронзы был и такой сакральный выход. В полюбившемся месте возникало поселение и когда не было возможности нанести на ближайшие скалы сакральные изображения из камней, которые в изобилии тут же находились, воздвигались ограды, очевидно, также сакральные. Видимо, это еще одно доказательство сакральной природы самих изображений, выделявших местность с выбитыми изображениями от остальной природы. Поселения пока не исследовались, возможно, они многослойные, но, наиболее вероятна датировка нижних слоев эпохой бронзы.

Оградки на боковых склонах главного пика 19 ущелья хорошо заметны даже из космоса на его юго-восточном и юго-западном склонах. Длина западной гряды чуть более 300 м и тянется от цельного каменного монолита вершины до стекающего через всю долину, теперь уже высохшего водного источника, немного не доходя 30 м. Видимо, это уже следствие последующих разрушений. Восточная гряда сохранилась примерно на длину в 70-80 м, не доходя до глубокого русла ручья около 80 м. Каменные ограды, вместе с каменной же вершиной «обнимают» почти 500 м длины долины растянувшейся вдоль высохшего, но обильного в древности ручья.

Теоретически, возможны и другие объяснения подобным структурам, достаточно циклопическим, сохранилась высота до 1 м и более, например как ловушка при охоте на хищных животных или ограда для домашних животных. Однако, по нашему мнению это не самые удачные объяснения. Данные ограды сохранились на единственной горе, а хозяйство и охота велись практически везде и на всем пространстве Кулжабасы. Никакого непреодолимого препятствия ни для дикого, ни для домашнего животного ограды, сложенные на склонах без какого-либо раствора не представляли. А подобных вершин, полностью сложенных из вязкой, темного цвета вулканической породы всего две в Кулжабасы, но у подножья подобной же вершины соседнего 18-го ущелья следов крупных древних поселений не обнаружено, как и оград на ее склонах.

А.Е. Рогожинский предлагает крупную гряду считать границей между двумя соседними родами племени Дулат ботпай и сейкым, считая, что именно там она и проходила судя по источникам на рубеже XIX-XX вв.. Но, гряда продолжается, повернув с юго-запада на юго-восток под 90 градусов от вершины, как бы служа границей сакральной зоны поселений у южного подножья горы. Имеются следы существования оград в древности и у подножья горы. И, наоборот следов этой ограды южнее и севернее, как бы этого следовало ожидать для разделения между родами Нового времени не прослеживается, то есть сложно утверждать, что гряды и, следовательно, ее значение выходило за рамки одной горы. Соответственно, наличие оград говорит о сакральном пространстве поселения, построенного у подножия горы, на скалах которой выбивка изображений была не возможно. Полностью подтверждая саму концепцию культурного ландшафта, который выделялся не только в эпоху бронзы из природного/.

Однако есть в этом ущелье и петроглифы, а больше тамг, выбитых здесь в конце XIX- нач. XX вв. Все они расположены в верхней его части (к северо-востоку от доминирующей горы) на берегу ручья, есть тут и небольшая роща ив-эндемиков, оставшихся лишь в отдельных местах Чу-Или. Примечательно, что это одно из немногих ущелий с изображением «солнцеголового», причем относительно крупных размеров (45х26 см). Это изображение сопровождается совсем незначительным числом петроглифов. Возможно, именно под воздействием изобразительной стилистики этого раннего изображения тамг дулатов, изображенные повсеместно и в значительном разнообразии, приобрели здесь явную «антропоморфность» и, иногда явно крупные размеры, превышающие в некоторых случаях и «солнцеголового», дублируя понравившийся образ, выбитый многие столетия и тысячелетия назад.

Еще один образ, который был распространен на Среднем и Ближнем Востоке, это зеркала или диски, которым также придавалась определенная или конкретная антропоморфность». В Кулжабасы в эпоху бронзы было выбито относительно большое количество зеркал с ручкой или диском на ножках, которые тесно смыкались с антропоморфными изображениями «солнцеголовых», и в тоже время они отражали некие реалии: (скорее бытовые ?) зеркала или диски, участвовавшие в ритуалах, также имевшие антропоморфные признаки: ноги, и другие части тела.

SACRAL FENCINGS OF THE 19-TH GORGE

The 18 and 19 gorges are quite separate. Exactly here the most majestic peaks, the black "radical" teeth which are sticking out of a deep subsoil of ancient Ridge Kulzhabasy settle down. In the 18-th gorge there are many petroglyphs at the rocky exits of other hills. In the main part of the 19-th gorge of petroglyphs it is much less though they are also available, mainly in the top part of the gorge. At the majestic tops consisting of dark breeds petroglyphs absolutely are absent. Obviously, it is connected, not how many with uneven chips of this breed how many with its high density: on her it was impossible to beat out petroglyphs other stone or mineral, widespread not only in the local district.

The big settlement considerable by sizes and, respectively, number of inhabitants that situated at the foot of this mountain, on the bank of the deep stream originating from the spring that located is higher. It is obvious that petroglyphs had not so much esthetic value or "made out" sanctuaries how many "protected" the population from visible and invisible enemies, "participated" in rituals. Obviously, in the traditional culture of the population the Bronze Age there was also such sacral solve of the question. Settlement were erected in the chosen place there was a and when there was no opportunity to carve to the next rocks sacral images from stones which much right there were fencings, obviously, also sacral. Probably, it is one more proof of the sacral nature of the images allocating the area with the carve-out images from nature. These settlements weren't explored yet, it is possible they are multilayered, but, dating of the lower layers with the Bronze Age is most probable.

The stone layouts - “fencings” are on side slopes of the main peak of the 19-th gorge are well noticeable even from space photos on his southeast and southwest slopes. The length of the western ridge is little more than 300 m also lasts from an integral stone monolith of top to the water source now days dried which is flowing down through all valley, without reaching 30 m. Probably, it already consequence of the subsequent destructions. The Eastern hand-made ridge has remained approximately at the length of 70-80 m, without reaching the deep course of a stream about 80 m. Stone fencings, together with stone top "embrace" nearly 500 m of length of the valley which has stretched along a stream dried, but plentiful in the ancient time.

Also other explanations for similar structures, rather big - cyclopean are possible theoretically to give, the height up to 1 m and more, for example

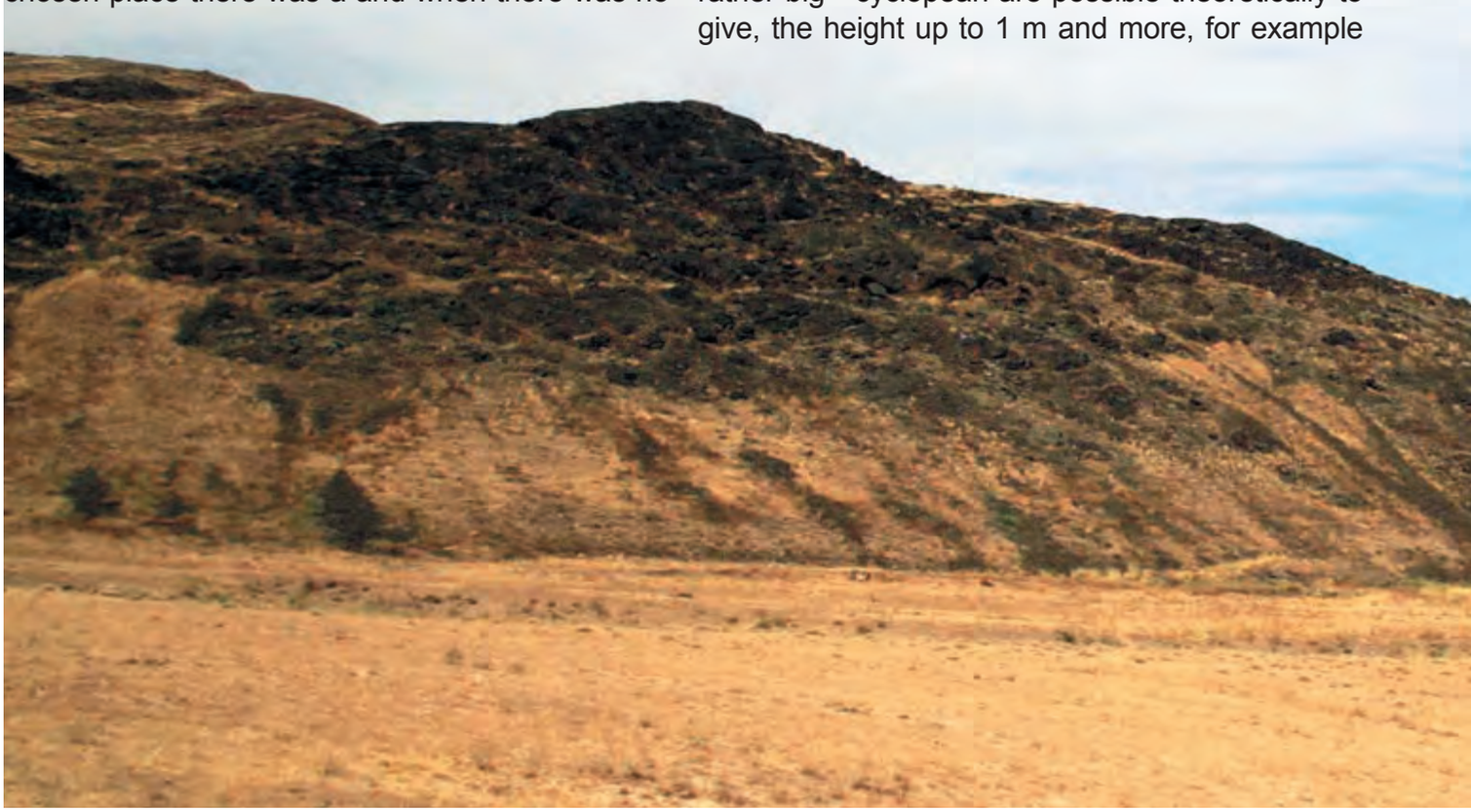

as a trap has remained when hunting for predatory animals or a fencing for pets. However, according to us it is not the most successful explanations. These fencings have remained on the only one mountain, and the economy and hunting were conducted practically everywhere and on all space of Kulzhabasa. No absolute obstacle neither for wild, nor for a pet of a fencing, put on slopes without any solution was represented. And the similar tops which are completely put from knitting, dark color of volcanic breed only two in Kulzhabasy, but at a foot of similar top of the neighboring 18th gorge of traces of large ancient settlements aren't revealed, as well as fencings on her slopes.

A.E. Rogozhinsky suggests to consider a large ridge border between two next childbirth of the tribe of Dulat ботпай and seyky, considering that exactly there she also passed judging by sources at a boundary of the 19-20-th centuries. But, the ridge proceeds, having turned from the southwest on the southeast under 90 degrees from top, kind of serving as border of a sacral zone of settlements at the southern foot of the mountain. The mountain foot has traces of existence of fencings in the ancient time and. And, on the contrary traces of this fencing to the south and to the north, kind of it was to be expected for division between the tribal of time aren't traced, that is it is difficult to claim that ridges and, therefore its value was beyond one mountain. Respectively, existence of fencings speaks about sacral space of the settlement built at the foot of the mountain on which rocks knockout of images was not possible. This is completely confirmed the idea and conception of a cultural landscape which was allocated not only during the Bronze Age from natural landscape.

However there are in this gorge also petroglyphs, and it is more tribal signs - tamgas, carved out here at the end of the 19 - beg. 20-th centuries. All of them are located in his top part (to the northeast from the dominating mountain) on the bank of a stream, there is also a small grove of the willows endemics which have remained only in certain places of Chu-Ily Mountains. It is remarkable that it is one of the few gorges with the image of the "sunheaded", and rather large sizes (45x26 cm). This image is followed by absolutely insignificant number of petroglyphs. Perhaps, under the influence of graphic stylistics of this early image images of tamgas of Dulat, represented everywhere and in a considerable variety, have got obvious "anthropomorphous" characters and, sometimes obviously large sizes exceeding in certain cases and "sunheaded" here, duplicating the pleasant image which was carved out many centuries and a millennium ago.

One more kind of images which has been widespread in the Middle East: mirrors or disks which were also given a certain or concrete “anthropomorphous" characters. In Kulzhabasy during the Bronze Age relatively large number of mirrors with the handle or a disk on legs which were closely closed with anthropomorphous images of "sunheaded" has been carved out, and in too time they reflected certain realities: (probably with household purpose?) the mirrors or disks which were participating in rituals, also having anthropomorphous signs: legs, and others parts of bodies.

26-шатқал жартастары, ерте темір дәуірінің суреттері.
26 шатқалды зерттеу жұмыстары

Скала в ущелье 26 с изображениями раннего железного века.
Обследование 26 ущелья

The rock in the gorge 26 with images of the Early Iron Age.
Inspection of the 26-th gorge

Екі ешкі және қасқыр.
Ерте темір дәуірі (20)
Волк и два козла, ранний железный век (20)
Wolf and two goats, the Early Iron Age (20)

Сопақтау созылған сфераның ішіндегі бұқа, қола дәуірі (20

Бык, заключенный в «овально-вытянутую сферу», эпоха бронзы (20)

Lower the Bull concluded in «oval - extended sphere», the Bronze Age (20)

Таңба (25)
Тамга (25)
Tamga (25)

ҚҰЛЖАБАСЫДАҒЫ ЖАНУАРЛАРДЫҢ СУРЕТТЕРІ:
СТАТИСТИКАЛЫҚ САРАПТАМА, 3-АЛҚАП

3-алқап: статистикалық қорытынды

3-алқап екі негізгі құрамдас бөлікке бөлінген (батыс және шығыс):

– Батысында петроглифтер, ең басты - екі үстіртте орналасқан. Олардың бірқатары бірнеше рет жарияланды. Негізінде бұл көптеген бұқаларға қатысты (олардың ішінде, біреуінің ұзындығы 160 см асады) (Hermann & Zheleznyakov 2012, p.13; Maryashev & Zheleznyakov 2013, p.). Жарияланымда басты бөлім 1-3-шоқылардан тұрады және петроглифтер әртүрлі шоқыларда қашалғанымен де географиялық жақындығына байланысты бірге есептелді. 2011 жылы осы батыс бөлікте, солтүстікке қарай 500 метр шамасындағы екі кішігірім топтан 100 сурет табылды (Hermann 2012; Hermann & Zheleznyakov 2012, p.17). Бұл мақалада 6-7-шоқы деп аталады.

– Шығыс бөлігінде петроглифтер бір шоқыда және айналасындағы кішігірім шоқыларда орналасқан. Бұл шоқыны зерттеушілер «сақ шоқысы» деп атайды, біз де осы мақалада солай атайтын боламыз (Hermann & Zheleznyakov 2012, p. 18; Maryashev & Zheleznyakov 2013, p.). Сонымен қатар, 80 петроглифтен тұратын шағын топ шоқының төбесінде шамамен 300 метр шығысқа қарай орналасқан. Ал 5-ші жазықтықта бұқа, дөңгелек және қару суреті қашалған (Hermann & Zheleznyakov 2012, p.25).

Қола дәуірі

Осы кезеңге тиесілі 589 суреттер үшінші алқап бойынша есептелді. Мұнда барынша тығыздылық байқалады: 1-3-шоқыларда – 423 сурет, оның 82-сі «сақ» шоқысында. Олардың арасында 129 антропоморфты және 413 жануардың суреті бар, әрі негізгі тақырыпты құрайды. Сонымен бірге, бірқатар анықталмаған белгілер кездеседі, төрт арба және бір дөңгелек, бір қарудың, 40 жарты айдың суреті, олардың барлығы осы дәуірмен құжатталған. 3 - жазықтықтың аумағында суреттердің 15-25% антропоморфты, 65-75% – жануарлар. 3-жазықтықтың пайыздық ара салмағы 22% адамдарды, 70% жануарларды құрайды. Олардың ішінде 413 жануар бар, 20-сы анықталмаған, яғни 5% төмен. Бұқалар, иттер мен жылқылар бұл бестиарияда басымдыққа ие, 80% жануарлардың суреті. Ешкілердің суреті бар болғанымен де, басымдыққа ие еместігі анық байқалады.

Бұқа – жиі суреттелетін жануар, барлық «жануарлар үйірінің» шамамен –43%. Олардың басым көпшілігі 1-3-шоқыда орналасқан (50%). Суреттің 27% қола дәуіріне жататын «сақ» шоқысында, онда бір ғана сиыр суреттелген.

Иттер – екінші қатарда жануарлардың жалпы санының 23% құрайды. Бірақ, орналасқан жері белгісіз, 5-шіде жануарлардың 65% иттер мен қасқырлар құрайды, орташа саны – 20%. 7-шіде жануарлар суреттері – 67%. Бұл жануарлардың суреттері бойынша 1-3-шоқы (17%) мен «сақ» шоқысының (27%) арасында айырмашылық бар екенін көрсетеді.

Жылқылар – алқап жартастарында жиі кездеседі: 14%. 1-3-шоқыда (12%) және «сақ» (22%) шоқысының арасында айырмашылық бар. Жылқылардың 56 суреті бар, оның 13-і салтаттылар.

Ешкілер суреттелген жануарлар қатарында саны жағынан төртінші орында, жануарлардың жартастағы суретінің 9% құрайды. 7- орында ешкінің суреттері орналаспаған.

Түйелер (суреттер) қола дәуірінде 3-алқапта сирек кездеседі, барлығы 11 сурет. Олар 1-3 және «сақ» шоқысында орналасқан, оларға мінгескен бейне жоқ. Екі сурет 6-орынан табылды.

Бұғылар 3-алқапта өте сирек кездеседі – жалпы алты сурет. Олардың бесеуі «сақ» шоқысында және алтауы 1-3-шоқыда.

Мысықтектес жануарлардың 3-алқапта саны көп. Нақты алты суретпен көрсетілген, барлығы 1-3-шоқыда орналасқан.

Қоян мен **жылан** 1-3 және «сақ» шоқысында қашалған. Кеміргіштердің бірі - ақ тышқан болуы мүмкін (mustela ermine) Қола дәуірде 3-алқап жартастарында қашалған суреттер бестиарияның мәліметтерінің аяқталғанын көрсетеді.

Ерте темір дәуірі

Алқаптың жартастарында ерте темір дәуіріне жататын - 935 сурет бар. Олар негізгі тарихи кезеңдерден жинақталған суреттер. Онда шамамен 9% - адамның суреті, 91% - жануар-

лар суретін құрайды. Сонымен бірге ерте темір дәуірімен құжаттауға болатын 10 жартыай, 14 белгі бар. Мұндағы 864 жануардың 27-сі анықталмаған (шамамен 3%). Бестиарий бай әрі түрленген, он бірге тарта түрі бар, оның басым бөлігі ешкілер.

Ешкілер – жануарлар суреттерінің - 67% пайызын құрайды, бұл пайыз барлық орындарға қарағанда тұрақты. Барлық жерде жануарлар - аң аулау немесе қасқырлар шабуылдаған көрініс суреттеледі.

Иттер – саны жағынан екінші топқа жатады, бірақ барлық жануарлардың 11% ғана құрайды. Кейбір жазықтарда олар басқа жыртқыштар шабуылдағанда ешкілерді қорғап жүреді. Бұл иттер мен қасқырларды ажыратудың бір мүмкіндігі, бірақ кейбір жағдайларда иттердің де ешкіге шабуылдағанын жоққа шығара алмаймыз. Егер олар «сақ» шоқысында 9% болса, бұл пайыз 1-3-шоқыларда 14%, ал 5-орында 26% жетеді.

Жылқылар – бестиарияның 8% құрайды, бірақ олардың суреттері орналасқан жеріне байланысты анықталады: 1-3-шоқыда – 5.5%, «сақ» шоқысында – 9.5%. Жылқылардың 68 суретінің ішінде 36-сы салт аттылар болды, ең бастысы олар аңға шығу барысында суреттелген.

Бұғылардың – суреттері сирек жануар болғандығына қарамастан, жануарлар санының - 6% құрайды. Бірақ, 49 суреттің ішінен 44 сурет «сақ» шоқысында қашалған.

Түйелер – бұл кезеңде жиі суреттелмеген 3.5%, бірақ олардың суреттері 1-3-шоқыда (6% пайыздан) «сақ» шоқысына қарағанда (2% төмен) маңызды. 30 суреттің ішінде бір ғана түйеге мінген адам суреті бейнеленген.

Мысықтектес және бұқалар - бұл кезеңде сирек, үш суретпен ғана бейнеленген. Мысықтектестер «сақ» шоқысында және 6-орында болса, бұқалар 1-3-шоқыда және «сақ» шоқысында бейнеленген. Бұқалар қола дәуіріндегі суреттерден көшірілген.

Құстар – төрт рет бейнеленген («сақ» шоқысында үшеу, 6-орында біреу). Олардың суреттері, өкінішке орай, белгілі бір топқа енгізу үшін өте мәнерленген. Сонымен бірге, 1-3-шоқыда құланның және бір жыланның суреті бар.

Көне түркі кезеңі

125 петроглиф осы кезеңмен құжатталған, олардың - 41-і адамның суреті (33%) және 97-сі жануарлар (78%), сондай-ақ бірқатар белгілер, екі руна жазбасы және екі қару бейнеленген. Көптеген суреттерде салтаттылар бейнеленген, бірақ бұл жалған әсер туғызады. Петроглифтердің жалпы саны үшін адамдар мен жануарлар суреттері өте көп. Бұл өрнектер 1-3 және «сақ» шоқысында көрініс берген, бірақ соңғы жерде үш есе артық. 97 - жануарлар суретінің үшеуі анықталмады. Ешкілер мен жылқылар бестиария құрамында басымдыққа ие: олар бірлесе жануарлар суретінің - 70% құрайды.

Ешкілер – жануарлардың ең көптеген тобы – барлық суреттердің 36% құрайды. Кейде олар ерте темір дәуірінің суреттері бейнеленген алқаптарға да кіреді.

Жылқылар да жиі суреттелген (33%) яғни, 32 суреттің 21-і салтаттылар.

Түйелер де жиі суреттелген, бірақ 11%. Оның біреуіне ғана адам мінгескен.

Иттер бестиарияның барлық суреттерінің 7% құрайды, бірақ «сақ» шоқысында ғана анықталған.

Бұқалар мен бұғылар өте сирек кездеседі, әрқайсысы төрт суретпен берілген (біреуі 1-3 алқапта, үшеуі «сақ» шоқысында). Бұқалар бейнеленген петроглифтер қола дәуіріндегі суреттердің көшірмесі ретінде жеткен. Бұғылардың ішінде – бір елік бар (capreolus capreolus). Тек мысықтектес бір жануар «сақ» шоқысында бейнеленуі әбден мүмкін.

Жаңа заман

Бұл кезеңнің 11 суреті 1-3 алқапта және «сақ» шоқысында 19-20 ғғ. өрнектелген. Олар жеті жануар, үш адам, және бір кириллица жазбасы. Жануарлар арасында ешкілер басым, бес сурет. Тағы да бір жылқы және бір ит бар. Өрнектің барынша шағын саны жалпы қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді.

Л. Херманн

(from: Animal depictions in Kulzhabasy: a statistical approach)

ИЗОБРАЖЕНИЯ ЖИВОТНЫХ В КУЛЖАБАСЫ: СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ (ДОЛИНА 3)

Долина 3 разделена на две главных составных части (западную и восточную):

В западной петроглифы, главным образом, расположены на двух холмах, и некоторые из них уже многократно публиковались, в особенности, это относится к большому числу быков (среди них, один длиной более чем 160 см) (Hermann & Zheleznyakov 2012, p.13; Maryashev & Zheleznyakov 2013, p.). В этой публикации эту главную часть называют сопками 1-3, и петроглифы были учтены совместно из-за их географической близости, даже если были выбиты на разных холмах. В 2011 две других небольших группы приблизительно 100 рисунков были найдены в этой западной части, приблизительно в 500 метрах к северу (Hermann 2012; Hermann & Zheleznyakov 2012, p.17). Их называют в этой статье сопки 6 и 7.

В восточной части петроглифы, главным образом расположены на одном холме и на меньших холмах вокруг него. Этот холм исследователи называют “сакской сопкой”, и также мы будем именовать ее в этой статье (Hermann & Zheleznyakov 2012, p. 18; Maryashev & Zheleznyakov 2013, p.). Кроме того, небольшая группа из 80 петроглифов расположена на вершине холма приблизительно в 300 метрах к востоку. Его называют здесь местонахождением 5 и оно достаточно известно по большой плоскости с быком, изображениям колес и оружия (Hermann & Zheleznyakov 2012, p.25).

Петроглифы бронзового века. Всего 589 рисунков этого периода было учтено во всей долине 3, здесь наблюдается наибольшая плотность: 423 изображения на сопках 1-3, из них 82 на «сакской» сопке. Среди них 129 антропоморфных изображений и 413 животных, они и составляют главные темы. Кроме того, имеются некоторые неопознанные знаки, изображения: четырех колесниц и одного колеса, одного оружия, выбито 40 лунок, все они должны быть датированы с этой эпохой. На всей территории долины 3, 15-25% изображений - антропоморфные, тогда как 65-75% - животные. Процентное соотношение долины 3 составляет 22% изображений людей и 70% животных. Среди этих 413 животных, 20 не были определены, то есть меньше 5%. Быки, собаки и лошади доминирующие на этом бестиарии и составляют почти 80% изображений животных.

Характерно, что если козы присутствуют, они не играют доминирующей роли среди изображений.

Быки - наиболее часто изображаемые животные, примерно 43% от всего «животного стада». Большинство из них присутствует на сопках 1-3 (50%), тогда как есть только 27% изображений, относящихся к бронзовому веку на «сакском» холме, где одна корова была также изображена.

Собаки - достигают второй строчки с 23% от общего числа изображений животных. Однако без местонахождения 5, где 65% животных были собаками или волками, среднее число будет иметь 20%. На местонахождении 7, они составляют 67% изображений животных. Мы также отмечаем по изображениям этих животных различие между сопками 1-3 (17%) и «сакской» сопкой (27%).

Лошади часто присутствуют на скалах долины: 14%. Есть еще раз различие между сопками 1-3 (12%) и «сакской» сопкой (22%). Среди 56 изображений лошадей, 13 - под всадниками.

Козлы составляют четвертую по численности группу изображенных животных, всего: 9% наскальных изображений животных. Так, их изображения полностью отсутствовали на местонахождении 7.

Верблюды - редки в долине 3 в период бронзы, всего 11 изображений. На них нет всадников и распределены они на сопках 1-3 и на «сакском» холме, но два рисунка были также найдены на местонахождении 6.

Олени крайне мало присутствуют в долине 3 только с шесть изображений. Пять из них были на «сакской» сопке и шесть на сопках 1-3.

Животные из семейства кошачьих также довольно малочисленны в долине 3 и представлены только шестью точно определенными изображениями, все на сопках 1-3.

Кроме того, заяц и змея выбиты на скалах сопок 1-3 и на «сакском» холме, один из грызунов, наиболее вероятно горностай (mustela ermine) заканчивает сводку о бестиарии долины 3, выбитом на ее скалах в бронзовом веке.

Ранний железный век. На скалах долины насчитывается 935 изображений этого периода - самое многочисленное собрание изображений из основных исторических периодов. Приблизительно 9% из них - изображения человека, тогда как 91% - животные. Кроме того, есть также 14 знаков, и

вероятно 10 лунок, которые, видимо можно было бы датировать ранним железным веком. Среди этих 864 животных, 27 не может быть определено (приблизительно 3%). Бестиарий богат и разнообразен, по крайней мере, одиннадцатью различными разновидностями, но в большинстве своем это изображение козлов.

Козлы - составляют 67% изображений животных, и этот процент довольно стабилен на различных местонахождениях. Везде и стабильно эти животные изображаются в сценах охоты или терпят от нападения со стороны волков.

Собаки - вторая по численности группа, правда, их только 11% от всех изображений животных. Видимо, они защищают козлов на некоторых плоскостях, тогда как они нападают на них на другие хищники. Это, пожалуй - единственная возможность для нас дифференцировать собак и волков, но ничто не исключает это, некоторые собаки также нападали на козлов. Если они только присутствовали на 9% на «сакском» холме, этот процент увеличивается до 14% на сопках 1-3 и достигает 26% на местонахождении 5.

Лошади составляют 8% бестиария, но их присутствие варьируется в зависимости от места: 5.5% - на сопках 1-3 для 9.5% на «сакском» холме. Среди 68 изображений лошади, 36 были со всадниками и, главным образом изображены в сценах охоты.

Изображения оленей присутствуют, несмотря на то, что более редкие, чем другие разновидности животных, и представляют 6% животных. Однако, 44 из этих 49 изображений были выбиты на «сакском» холме.

Верблюды не часто изображались в этот период всего 3.5%, но их присутствие более важно на сопках 1-3 (с 6%), чем на «сакском» холме (меньше чем 2%). Только одно изображение верблюда со всадником, среди 30 изображений этого животного.

Животные из семейства кошачьих и быки очень редко изображались в этот период и представлены только по три изображения. Животные из семейства кошачьих представлены на «сакском» холме и на местонахождении 6, тогда как быки были выбиты на сопках 1-3 и на «сакском» холме. Быки, как представляется, были скопированы с их же изображений бронзового века.

Птицы имеется 4 изображения (три изображения - на «сакском» холме, и одно на местонахождении - 6). Их изображение, к сожалению, слишком стилизовано, чтобы приписать их к определенному виду. Кроме того, есть также три изображения кулана на сопках 1-3 и одна змея там же.

Древнетюркское время. 125 петроглифов были датированы этим временем, среди них 41 изображение человека (33%) и 97 животных (78%), но также и некоторые знаки, две рунических надписи и два изображения оружия. На многих лошадей сидели всадники, который объясняет ложное впечатление, что есть слишком много люди и животные для общей суммы петроглифов. Эти гравюры были только распределены на сопках 1-3 и на «сакском» холме, но почти в три раза больше на этом последнем месте. Среди 97 изображений животных, три не были определены. Козлы и лошади доминируют в составе бестиария: они составляют вместе приблизительно 70% изображений животных.

Козлы - самые многочисленные группы животных - 36% от всех изображений. Иногда, они вписывались в плоскости раннего железного века.

Лошади также очень часто изображались (33%). 21 из 32 изображений - с наездниками.

Верблюды достаточно часто изображались, но только 11%. Только один из них был с наездником.

Изображения собак представляет 7% от всех изображений бестиария, но зафиксированы только на «сакском» холме.

Быки и олени были и очень редки, каждый представлен только четырьмя изображениями (один на сопках 1-3 и три на «сакском» холме). Петроглифы с изображением быков, представляются нам копиями с рисунков бронзового века. Среди оленей - одна косуля (capreolus capreolus). Только одно животное из семейства кошачьих может быть, без сомнения, признанным на «сакском» холме.

Новое время. Всего 11 рисунков отнесены к этому периоду, они распределены на сопках 1-3 и на «сакском» холме, были выгравированы в XIX-XX вв. Это изображения семи животных, трех человек и одной надписи кириллицей. Среди животных козлы доминируют: пять изображений. Есть также одна лошадь и одна собака. Весьма небольшое количество гравюр не дает возможность сделать обобщающие выводы по этому периоду в ущелье.

Херманн Л.

(from: Animal depictions in Kulzhabasy: a statistical approach)

ИСТОЧНИКИ, БИБЛИОГРАФИЯ

Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Петроглифы в горах Кульжабасы. Алматы, 2004. – 22 с., илл. 86.

Базылхан Н., Железняков Б.А., Херманн Л., Жамбулатов К. Новые находки арабографичных надписей в горах Кулжабасы //Известия МОН РК, Известия МОН РК, Сер. обществ. наук № 3 (289). Алматы, 2013. с. 151-155

Железняков Б.А, Базылхан Н., Херманн Л. Новый памятник древнетюркской письменности в горах Кулжабасы (Предварительное чтение) // Известия МОН РК, Сер. обществ. наук № 3 (289). Алматы, 2013. – с. 147-151.

Железняков Б.А., Херманн Л. Древнетюркская письменность Кулжабасы // Материалы МНТК "Традиционная и современная этнология Казахстана». Алматы, 2014, - с. 132-138.

Железняков Б.А. К дефиниции понятия культурный ландшафт (применительно к памятникам наскального искусства Жетысу) // Труды Казахского НИИ Культуры, Т. 2. Культурный ландшафт как объект наследия. Сборник материалов МНПС. Алматы, 2013. с. 18-24.

Мариковский П.И. Наскальные рисунки гор Кульджабасы //Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Труды ИИАЭ, Т. 12. Алматы, 1961. – с. 78-86.

Марьяшев А.Н., Железняков Б.А. Древности Кулжабасы. Алматы, 2014. – 152 С.

Рогожинский А.Е., Аубекеров Б.Ж., Сала Р. Памятники Казахстана. //Памятники наскального искусства Центральной Азии. Общественное участие, менеджмент, консервация, документация. Алматы, 2004. с. 45-94.

Рогожинский А.Е. Комплекс Кулжабасы: итоги первого десятилетия исследований (2001-2011 гг.) //Известия НАН РК сер. обществ. наук. № 3(283). Алматы, 2012, с. 35-53.

Рогожинский А.Е. Памятники наскального искусства Казахстана //Наскальное искусство в Центральной Азии. Тематическое исследование. Ноябрь 2011/ Под ред. Ж. Клотте. – 207-246 с.

Рогожинский А.Е. Образы и реалии древнеземледельческой цивилизации Средней Азии в наскальном искусстве эпохи бронзы Южного Казахстана и Семиречья // Наскальное искусство в современном обществе. К 290-летию научного открытия Томской писаницы. Т. 2. Кемерово, 2011. – с. 87-99.

Рогожинский А. Е., Кызласов И. Л. Руническая надпись ущелья Жаксылыксай (Семиречье) // Маргулановские чтения – 2011. Материалы международной археологической конференции. Астана, 20-22 апреля 2011 г. - Астана, 2011. - с. 330-334.

Сала Р., Деом Ж.-М. Наскальные изображения Южного Казахстана. Алматы, 2005. – 150 с.

Сала Р., Деом Ж.-М. Семиологические методы изучения наскального искусства // Наскальное искусство в современном обществе. К 290-летию научного открытия томской писаницы. Материалы международной научной конференции. Т. 2. Кемерово, 2011. – с. 109-129.

Самашев З. Петроглифы Казахстана. Алматы, 2006. – 199 с.

Самашев З., Чжан С., Боковенко Н., Мургабаев С. Наскальное искусство Казахстана. Сеул, 2011. - 464 с.

Hermann L., Zheleznyakov B. The Petroglyphs of Kulzhabasy in Kazakhstan. Osnabrück, Deutschland/E-book. 2012. - 72 p.

Hermann L., Zheleznyakov B., Maryashev A.N. New discoveries at Kulzhabasy in Kazakhstan (Otar, Djambul Oblys) // INORA, # 65 – 2013, P. 1-6.

Sala R, Deom J.-M. Spatial analysis of the Kuljabasy Arhaeological Complex //Древности Жетысу. Памятники археологии Жамбылского района. – Алматы: «Заповедник-музей «Танбалы», 2016. – с. 73–87.

Абай Сәдуақасұлы – «Таңбалы» қорық-музейінің директоры, қоғам қайраткері

Абай Садуакасулы – директор заповедника-музея «Танбалы», общественный деятель

Abay of Saduakasuly – Director of the Reserve-Museum «Tamgaly» public figure

Железняков Борис – «Таңбалы» қорық-музейі директорының орынбасары, археолог, Жетісу өңірінің жартас суреттері өнерінің зерттеушісі

Железняков Борис – заместитель директора «Танбалы», археолог, исследователь наскального искусства Жетысу

Zheleznyakov Boris – Deputy of a director of «Tamgaly», archaeologist, researcher of Rock Art of Zhetysu

Херманн Люк (Бельгия) – Орталық Азия жартас суреттері өнерінің зерттеушісі

Херманн Люк (Бельгия) – исследователь наскального искусства Центральной Азии

Hermann Luc (Belgium) – the researcher of Rock Aart of Central Asia

ҚҰЛЖАБАСЫ СІЛЕМІНІҢ ЖАРТАС ӨНЕРІ

Құрастырушы-автор:
Абай Сәдуақасұлы
Борис Железняков
Люк Херманн

Фотосуретші:
Б.А. Железняков,
Л. Херманн

Аудармашылар:
Н. Абдибек
Э. Бокенбаева

Ответственный редактор:
ҚР ҰҒА академигі , т.ғ.д. Б.А. Байтанаев

Рецензентттер:
т.ғ.д. А.Н. Марьяшев, т.ғ.к. В.А. Новоженов

Корректор:
Г.Асқарова
Дизайнер:
С. Табалдинова

«Таңбалы» қорық-музейі компьютерлік орталығында терілген.
«Жамбыл» баспасының компьютерлік орталығында беттелді.
Тел: 8(72770) 3-07-32
Факс: 8(72770) 3-07-32
Сайт: WWW. tamgaly.kz.
Элект.пошта:tamgaly@mail.ru
Теруге 12.10.2017.
Басуға қол қойылды 11. 12.2017.
Қалыбы 60x90$^{1}/_{8}$. Қаріп түрі «KZArial».
Көлемі 15 ш.б.т. Борлы қағаз.
Офсетттік басылыс. Таралымы 800 дана.
Тапсырыс №

НАСКАЛЬНОЕ ИССКУСТВО КУЛЖАБАСЫ

Автор-составитель:
Абай Сәдуақасұлы
Борис Железняков
Люк Херманн

Фотографии:
Б.А. Железняков,
Л. Херманн

Переводчики:
Н. Абдибек
Э. Бокенбаева

Ответственный редактор:
академик НАН РК,
д.и.н. Б.А. Байтанаев

Рецензенты:
д.и.н. А.Н. Марьяшев,
к.и.н. В.А. Новоженов

Дизайнер:
С. Табалдинова

Набран в компьютерном центре музея-заповедника «Таңбалы».
Компьютерная верска издательства «Жамбыл».
Тел: 8(72770) 3-07-32
Факс: 8(72770) 3-07-32
Сайт: WWW. tamgaly.kz.
Элект.пошта:tamgaly@mail.ru
Сдан в набор 12.10.2017.
Подписано в печать 11. 12.2017.
Формат 60x90$^{1}/_{8}$. Гарнитура «KZArial».
Объем 15 п.л. Мелованная бумага.
Офсетная печать. Тираж 800 экз.
Заказ: №

THE ROCK ART OF KULZHABASY RANGE

Authors:
Abay Saduakasuly:
Zheleznyakov Boris
Hermann Luc

Photographers:
Zheleznyakov Boris
Hermann Luc

The translator:
Abdibek N.
Bokenbaeva E.

Responsible editor:
Academician NAS RK,
Doctor of History B.A. Baytanaev

Reviewers:
Doctor of History A.N. Maryashev,
Candidate of History V.A. Novozhenov

Designer:
Tabaldinova S.

The type-setting in the computer center of the Reserve-Museum “Tanbaly”
Tel: 8(72770) 3-07-32
Fax: 8(72770) 3-07-32
WWW. tamgaly.kz.
Mail: tamgaly@mail.ru
Hanging over to typography: 12.10.2017.
Signed into printing: 11. 12.2017.
Format: 60x90$^{1}/_{8}$. Font: «KZArial».
Volume: 15 p.l. Offset printing
Circulation: 800
Zakaz: